АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
4
1995

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени на **български език** в 2 екз. *(текст и научен апарат)* на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les materiaux pour étre examinés, présentés **en langue Bulgare** en 2 ex. *(texte et appareil scientifique,* dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de figures propres à être imparimées, *liste des figures* (2 ex.) et *resume* (3 ex.). La traduction en bulgare et less textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Дръжка на хидрия с изображение на сирена от Дайкина могила край Дерманци. V в. пр. Хр. Исторически музей, Ловеч.

Снимка: Красимир Георгиев

Sur la couverture

Anse d'hydre à représentation de sirène de Dajkina mogila près de Dermanci. Ve s. av. J. Ch. Musée historique, Loveč.

Photo: Krassimir Georgiev

© Археологически институт и музей при БАН
1995

UNIVERSYTECKA * BIBLIOTEKA POZNAŃ
Kpl.
cd - 431267 III

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324-1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXXVII
4
1995

1996 - 3 П.

Типология на неолитните култови масички от Южна България

ВЕСЕЛИНА ВАНДОВА

Неолитните предмети, наричани донякъде условно „култови масички“, са сравнително често срещани находки. Поради тяхната фрагментарност и трудности при възстановяване на формата и особено на украсата им, дълго време те са оставали настрани от сериозните научни изследвания. Значението им като източник на информация за обредно-митологичната система на праисторическото общество и свързаните с нея ритуали обаче е несъмнено[1]. Натрупването на значително количество предмети от този вид позволява да бъде направен опит за формално-типологически анализ, свързан с изясняване на хронологическото развитие, териториалното разпространение и локалните им особености.

В преобладаващата част от публикациите, включващи култови масички, авторите се спират предимно на описанието им (понякога съвсем бегло). Данните за стратиграфската ситуация (респ. контекста, в който са намирани) са оскъдни, а данните за хронологията им в по-ранните статии подлежат на прецизиране от гледна точка на съвременните схващания. Поради нееднаквата интерпретация на техните функции в научната книжнина са използвани различни названия за означаването им[2].

В последните години е налице повишено внимание към този вид находки[3].

Първият опит за класификация на неолитни култови масички от българските земи (конкретно от района по горното течение на р. Струма) принадлежи на М. Чохаджиев. Той ги разделя на две групи (триъгълни и четириъгълни) и четири подгрупи[4]. Авторът се спира на териториалното и хронологическото разпространение на отделните форми и тяхното развитие в различните фази на културата на западнобългарската рисувана керамика[5].

Друг подход към класификацията на култовите масички прилага В. Николов. В анализа на украсата на находките от Слатина той обособява групи и типове в зависимост от мястото и структурата на орнаменталните композиции по външните страни на предметите[6]. По форма ги разделя на триъгълни и четириъгълни, като последните включват две групи.

В по-общ аспект култовите масички от територията на България са разгледани от Ив. Вайсов[7]. Авторът отбелязва различните термини, използвани за означаването им, предположенията за техните функции, характерните им особености в отделните култури, техниката и мястото на нанасяне на орнамента, но не предлага нова класификация.

От направения дотук кратък историографски преглед е видно, че макар и да липсват цялостни изследвания на разглежданите предмети, анализът и интерпретацията им са достигнали едно високо ниво на обобщение. Смятам, че решаването на проблема на такова ниво трябва да се предхожда от по-детайлирани регионални изследвания. Логиката на историческото дирене предполага търсене на закономерности и резултати най-напред в границите на конкретните култури и културни групи. Подобен подход към проблема би дал онази основа, върху която да стъпи едно обобщаващо изследване. Изхождайки от това, се надявам, че един опит за типологичски анализ на неолитните находки, произхождащи от Южна България, би допринесъл за по-нататъшното комплексно изследване на култовите масички от територията на страната.

Култовите масички са изработвани от глина (само един екземпляр е от пясъчник[8]) с различно количество примеси от пясък, дребни камъчета и слюда, по-рядко е използван шамот. Не се забелязват закономерности между вида на глината и отделните форми. Масичките имат кафява, червена, черна или сива повърхност (понякога цветът във вдлъбнатината е различен от основния). Външната повърхност обикновено е покрита с пласт от по-фина глина, най-често е полирана, но се срещат и екземпляри със загладена повърхност (в някои случаи вдлъбнатината и долната повърхност на дъното между крачетата са само грубо загладени).

Констатирани са следните начини на изработване:

1. Стените и дъното на вдлъбнатината (тялото) са моделирани от един къс глина, крачетата са правени отделно.

2. Крачетата и дъното на тялото са изработвани заедно и върху тях са закрепвани стените.

3. Стените на масичките и страните на крачетата към тях са правени едновременно и после свързвани чрез дъното на вдлъбнатината.

4. Крачетата, дъното на вдлъбнатината и стените са моделирани отделно.

Фрагментарността на материала би могла да се свърже с техниката на изработване. Има ли ритуално счупване на предметите е въпрос, който на настоящия етап не може да получи еднозначен отговор.

При изработването на типологията са използвани 337 находки, от които 57 цели или поддаващи се на реставриране. В нея са включени целите форми и фрагментарният материал — когато степента на запазеност позволява това. Преобладаващата част от използваните непубликувани култови масички са от неолитните селища в Слатина — София, Ракитово, Гълъбник, Радомирско, и Нова Загора — Хлебозавода[9].

Формата на култовите масички в хоризонтален разрез на нивото на плота дава възможност да бъдат разделени в две основни групи: 1 — триъгълни, и 2 — четириъгълни.

Различията във формата на предметите при вертикален разрез позволяват обособяването във всяка от горните групи на две подгрупи (01; 02). В находките от първите подгрупи (1.1; 2.1) могат да бъдат условно разделени отдолу нагоре две части (зони) — крачета и тяло (обр. 1 а), а в другите две подгрупи — (1.2; 2.2) — три зони (обр. 1 б). Третата зона в зависимост от типа на култовата масичка е представена от нисък ръб, цилиндрично гърло или чашка.

Във всяка подгрупа са обособени типове и подтипове. Типовете са разработени в зависимост от разположението на вдлъбнатината при вертикален разрез.

Група 1 (триъгълни), подгрупа 1.1 включва един тип (1.1.1) — с вдлъбнатина под горната

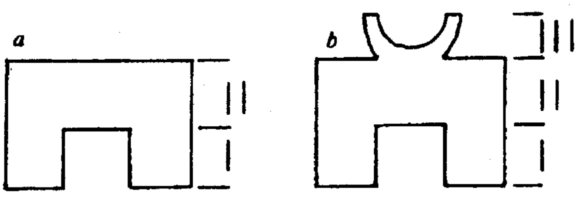

1

• *Обр. 1. Зони при вертикален разрез: подгрупи 1.1; 2. 1; б) подгрупи 1. 2; 2. 2. Fig. 1. Zones en coupe verticale: a) sous-groupes 1.1; 2.1; b) sous-groupes 1.2; 2.2*

повърхност, а група 2 (четириъгълни), подгрупа 2.1 два типа: без вдлъбнатина — с равна горна повърхност (2.1.1) и с вдлъбнатина под горната повърхност (2.1.2) (обр. 3).

В подгрупи 1.2 и 2.2 първият тип е представен от култови масички с нисък ръб над горната повърхност (1.2.1 и 2.2.1), т. е. част от вдлъбнатината е вписана в тялото, а друга част е изнесена над него. Вторият тип (1.2.2, 2.2.2) включва култови масички с аналогично разположение на вдлъбнатината, като при него горната повърхност постепенно преминава в цилиндрично гърло. Третата зона на третия тип (1.2.3, 2.2.3) е представена от чашка над горната повърхност на тялото (обр. 3).

Всеки тип (без 2.1.1) е развит в съответствие с различията във формата на вдлъбнатината в хоризонтален разрез на определен брой подтипове. В някои случаи те отразяват локални и хронологически различия. Максималният брой на подтиповете е три: с вдлъбнатина, следваща общата форма на тялото — триъгълна или четириъгълна; с кръгла и с формата на тялото, но със заоблени ъгли — овална вдлъбнатина.

Наличието на допълнителни признаци — релефни израстъци, наклон на крачетата и формата им в разрез (изрязани, плътни), оформяне на дъното и пр. позволява в подтиповете да се обособят варианти. Изхождайки от неголямото количество на целите предмети и непълното им описание в публикациите, смятам, че на този етап по-нататъшното диференциране би обременило типологията и затруднило систематизирането на информацията. Поради това намирам за удачно типологическият формален анализ да спре на едно по-високо ниво. По същите причини на настоящия етап би било преждевременно изработването на типология на орнаментацията.

При анализа на типовете към всеки са посочени мястото и начинът на нанасяне на украсата, както и най-често използваните мотиви. В зависимост от техниката на нанасяне са обособени следните групи украса: врязана, набодена, вдлъбната (със или без инкрустация), рисувана, релефна и комбинации от горните.

Тъй като е украсена почти цялата повърхност на култовите масички, за улеснение са обособени четири зони на орнаментацията (обр.

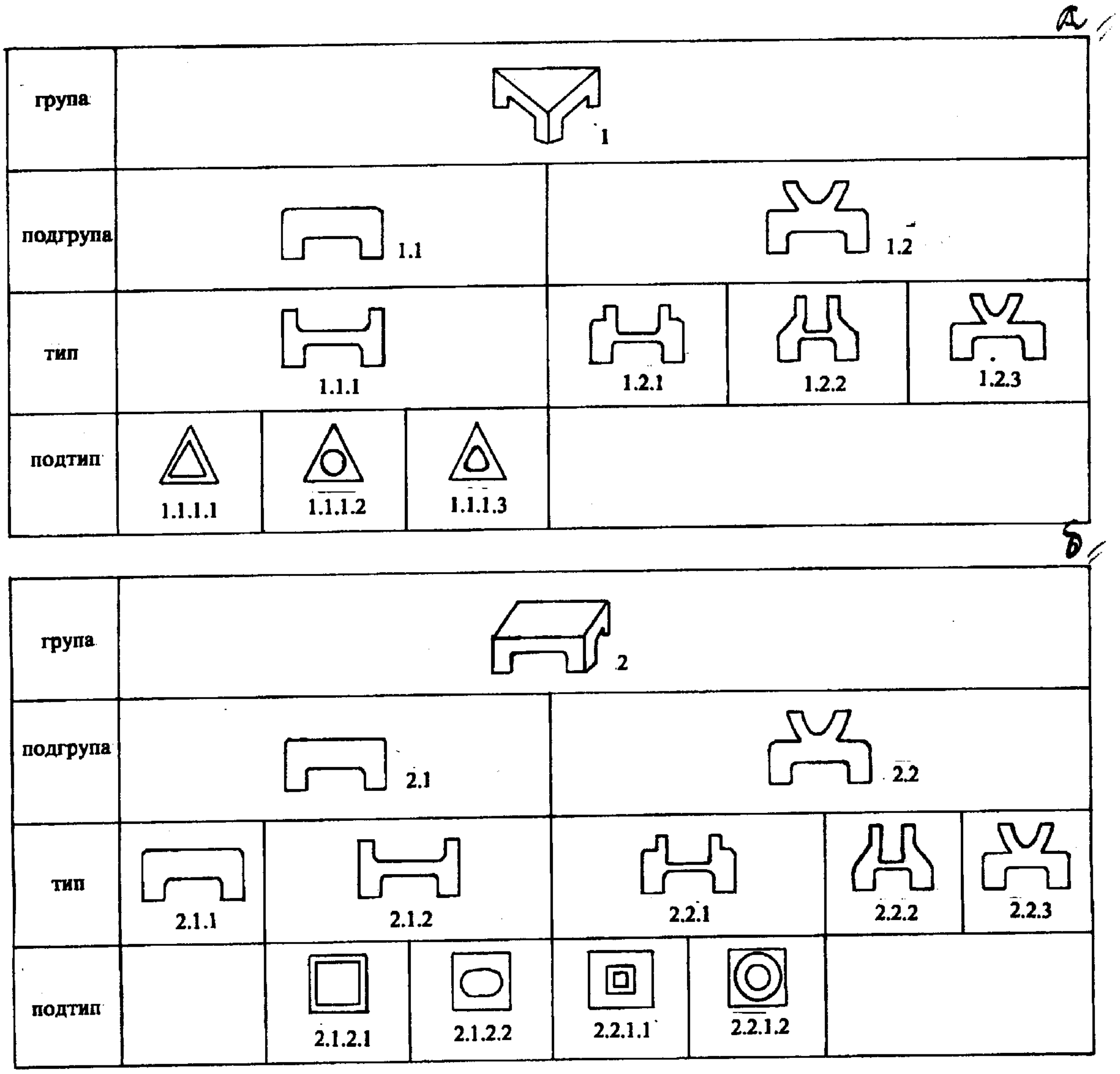

3

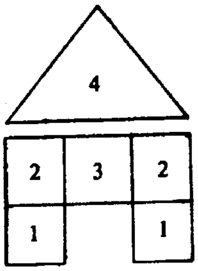

2

• *Обр. 3. Типологическа схема на култовите масички. Fig. 3. Schéma typologique des tablettes de culte*

• *Обр. 2. Зони на орнаментация: 1 – краче; 2 – преходна между краче и стена; 3 – стена; 4 – горна повърхност. Fig. 2. Zones d'ornementation: 1 – pied; 2 – intermédiaire entre le pied et la paroi; 3 – paroi; 4 – surface supérieure*

2): 1 — краче; 2 — преходна между краче и стена; 3 — стена; 4 — горна повърхност.

През ранния неолит зони 2 и 3 обикновено имат един и същ орнамент, докато през първата половина на късния неолит са украсени по различен начин. Зона 4 е орнаментирана с вдълбана и врязана украса през ранния неолит, а през късния преобладават релефни израстъци по ъглите на горната повърхност.

Първа група — триъгълни култови масички (обр. 3 а)

Тип 1.1.1. Към този тип принадлежат култови масички с вдлъбнатина под горната повърхност на тялото. В зависимост от формата на вдлъбнатината в него са обособени три подтипа.

Подтип 1.1.1.1. Представен е от култови масички с триъгълна, следваща формата на тялото вдлъбнатина. В количествено отношение той включва най-голям брой предмети. Представен е в почти всички неолитни селища в Южна България[10]. Разликите във височината и пропорциите на тялото на тези находки са най-големи. Дължините на трите стени са приблизително еднакви — образуват равностранен триъгълник. Крачетата са прави, понякога с малък наклон навън или навътре, предимно изрязани. Преобладават предметите с равно дъно, но се срещат и следните разновидности: във вдлъбнатината равно, а отдолу конвексно; дъговидно оформено; равно дъно с релефна пъпка върху долната повърхност. При голяма част от находките във вдлъбнатината, по долната повърхност и по вътрешната страна на крачетата е нанесено бяло вещество.

През двата етапа на неолита този тип култови масички е съчетан с различна украса. През ранния неолит тя е представена от врязан, набоден и шахматен орнамент. Често явление (главно в Родопите и по долината на р. Струма) е украсата от триъгълни ямички.

През първата половина на късния неолит преобладава шахматният орнамент, инкрустиран с бяло вещество. Наред с шахматната е нанасяна и мрежеста украса. В повечето случаи украсените полета са ограничени от врязани линии, образуващи рамка, като между нея и ръбовете остава неорнаментирана ивица. Мрежестата украса върху крачетата понякога е прекъсната от неорнаментирана междинна лента — хоризонтална или наклонена. Голяма част от украсените по този начин предмети имат врязани мотиви в горната част на крака (зона 2), които понякога се повтарят в долната му част (зона 1) и в средата на масичките (зона 3). Те биват: кръг; два кръга вписани един в друг; кръг, вписан в квадрат; квадрат, разделен чрез диагоналите си на триъгълници; шахматно разположени правоъгълници или квадрати във врязан правоъгълник и др. Част от тези масички имат релефни израстъци над горната повърхност.

През втората половина на късния неолит преобладават врязаните геометрични мотиви — меандровидни, спираловидни и др. Използвани са и успоредни наклонени или успоредни зигзаговидни линии. Увеличава се броят на находките с релефни издатъци в ъглите на горната повърхност.

Култовите масички с триъгълна форма и триъгълна вдлъбнатина се появяват през ранния неолит и се срещат през късния неолит (когато са преобладаваща форма) и халколита. Тези предмети са типични за Тракия през ранния неолит, докато в Западна България получават широко разпространение през тъмнорисувания му етап.

Подобни находки са известни и от други части на Югоизточна Европа[11].

Подтип 1.1.1.2. Култовите масички от този подтип се характеризират с кръгла вдлъбнатина, вписана в триъгълно тяло. Те са ниски (височината е по-малка от дължината на стената[12]), формата на плота в разрез е равностранен триъгълник. Дъното е оформено, както при култовите масички от подтип 1.1.1.1. Някои предмети имат следи от бяло вещество във вдлъбнатината и по долната повърхност.

Разпространени са главно по долината на р. Струма, в Софийското поле и Западните Родопи през ранния неолит[13]. От Тракия засега е публикуван само един фрагмент от Камшикова могила при с. Калояново[14]. По-голямата част от предметите са намерени в хоризонти с бялорисувана керамика.

Най-често срещаната украса са набодени триъгълници с остри, а в някои случаи със заоблени ъгли, нанесени в успоредни хоризонтални редове. Украсата е представена по цялата повърхност, включително и в зона 4.

Подтип 1.1.1.3. Представен е от култови масички с триъгълна вдлъбнатина със силно заоблени ъгли. По форма на вдлъбнатината заема междинно положение между предходните два подтипа. Стените им имат приблизително еднаква дължина.

Подобно на предходния подтип те произхождат от селища в Югозападна България и Западните Родопи[15]. От Тракия е публикувана само една находка[16]. Всички се отнасят към бялорисувания етап на ранния неолит.

Украсени са с набодени триъгълници, разположени главно в хоризонтални редове, инкрустирани с бяло вещество. Подобно на предходния подтип, е орнаментирана и горната повърхност на култовите масички (зона 4).

Тип 1.2.1. Представен е от една култова масичка с нисък ръб над горната повърхност, така че част от вдлъбнатината попада в тялото, а друга е изнесена над него[17]. В хоризонтален план вдлъбнатината е кръгла. По форма тя е много близка до подтип 1.1.1.2, но наличието на ръб, излизащ над тялото, дава основание да бъде обособена в отделен тип. Украсена е с набодени триъгълници в хоризонтални редове.

Тип 1.2.2. Този тип се характеризира с почти затворено тяло и цилиндрично гърло над горната му повърхност[18]. Част от вдлъбнатината попада в тялото, а друга е изнесена над него. Крачетата са плътни. Украсата е рисувана. Отнасят се към началото на ранния неолит — етапа на орнаментирани с бяла боя керамични съдове.

Засега подобни по форма предмети от следващите етапи на неолита не са ни известни.

Тип 1.2.3. Към този тип принадлежат култови масички с чашка над горната повърхност, която замества вдлъбнатината при предходните типове[19]. Датирани са в ранния неолит. Находки от този тип от Тракия засега не са публикувани.

Близки по форма предмети, са известни от Централна Пелагония[20].

Втора група — четириъгълни култови масички (обр. 3 б)

Тип 2.1.1. Този тип е представен от култови масички с равна горна повърхност на тялото, без вдлъбнатина[21]. Украсени са с врязани линии с бяла инкрустация. Отнасят се към късния неолит.

Тип 2.1.2. Към него принадлежат култови масички с вдлъбнатина под горната повърхност на тялото. В количествено отношение те са най-многобройни в тази група.

Подтип 2.1.2.1. Култови масички с четириъгълна вдлъбнатина, следваща външната форма. Крачетата са прави или с малък наклон навътре, изрязани или плътни. Дъното е оформено по два начина: равно; във вдлъбнатината равно, отдолу конвексно. Разпространени са в Югозападна България, Западните Родопи и Тракия[22]. Появяват се в началото на ранния неолит и продължават да се срещат в следващите му етапи и през халколита.

През ранния неолит култовите масички от този тип са орнаментирани с набодени или вдлъбнати триъгълници с остри или заоблени ъгли; шахматно разположени квадратчета с бяла инкрустация; малки, овални и с неправилна форма ямички и др. През късния неолит преобладават врязаните геометрични мотиви. Срещат се и релефни израстъци по ъглите на тялото.

Подобни находки са известни от съседните територии[23].

Подтип 2.1.2.2. Представен е от култова масичка от Гълъбник с вдлъбнатина със заоблени ъгли[24].

Тип 2.2.1. Култови масички с ръб над горната повърхност на тялото. Част от вдлъбнатината е вписана в тялото, а друга част изнесена над него. В зависимост от формата ѝ са обособени два подтипа:

2.2.1.1. С четириъгълна вдлъбнатина. Представен е от два фрагмента[25]. Крачетата са ниски, плътни. Дъното в единия случай е равно, а в другия — дъговидно оформено. Отнасят се към различни фази на ранния неолит.

Подобни предмети са публикувани от Северна България и Унгария[26].

Подтип 2.2.1.2. Характеризира се с кръгла вдлъбнатина и ръб над горната повърхност. Крачетата са плътни. Разпространени са предимно в Югозападна България[27], но се срещат и в Тракия и Родопите[28].

Култовите масички от този подтип са украсени най-често с релефни триъгълници и с релефни пъпки в горната част на крачетата, подчертаващи зооморфната им форма.

Типични са за Западна България и се срещат само епизодично в Тракия. Широко разпространени са в култура Старчево—Криш[29]. Аналогична по форма култова масичка е публикувана от Унгария[30].

Тип 2.2.2. Характеризира се с почти затворено тяло и цилиндрично гърло. Представен е от една находка от Гълъбник, датирана в началото на ранния неолит[31].

Засега не са известни точни паралели.

Тип 2.2.3. Представен е от една култова масичка с кръгла, конкавно вдлъбната чашка над горната повърхност на тялото[32]. Крачетата са плътни. Преходът между стените и горната повърхност на тялото е плавен.

Намира точни аналогии в съседните територии[33].

Направеният типологически анализ показва най-голямо разнообразие на култовите масички през ранния неолит. Тогава се появяват преобладаващата част от формите. През късния неолит се появяват четириъгълните култови масички с равна горна повърхност, без вдлъбнатина.

Най-широко териториално разпространение имат находките с триъгълна форма и триъгълна вдлъбнатина (подтип 1.1.1.1), които са и най-многобройни. Срещат се от началото на ранния до късния неолит (когато са преобладаваща форма в цяла Южна България) и през халколита. Четириъгълните култови масички с повтаряща формата на тялото и вписана в него вдлъбнатина са представени (подобно на триъгълните подтип 1.1.1.1) в по-голямата част от неолитните селища, но са по-малобройни.

Триъгълните култови масички от подтип 1.1.1.1 са типични за Тракия през ранния неолит. Триъгълните с кръгла или овална вдлъбнатина (1.1.1.2; 1.1.1.3) са разпространени предимно в Югозападна България. В първия, бялорисуван етап на ранния неолит, представените по горното течение на р. Струма форми показват по-голяма близост с тези от областите, разположени на северозапад, отколкото с Тракия[34]. В Западните Родопи през този етап се срещат едновременно форми, характерни за Югозападна България и за Тракия.

По отношение на украсата се наблюдава голямо разнообразие. Различия съществуват както между предметите с еднаква форма, така и между отделните страни на една и съща култова масичка. Въпреки това се установяват определени закономерности. Триъгълните масички с кръгла вдлъбнатина (подтип 1.1.1.2) са орнаментирани главно с набодени триъгълници; четириъгълните с кръгла вдлъбнатина и нисък ръб (подтип 2.2.1.2) — с релефни пъпки в горната част на крачетата.

През първата половина на ранния неолит по долината на р. Струма преобладава украсата от вдълбани триъгълни ямички с остри или заоблени ъгли, разположени най-често в хоризонтални редове. Орнаментацията на култовите масички от този район през етапа с рисувани в тъмни бои керамични съдове е представена от овални или с неправилна форма ямички; вдълбани триъгълници със заоблени ъгли; зиг-заг линии (комбинирани с малки овални ямички); шахматен орнамент и др. Последният е нанасян чрез отнемане на глина най-често от предварително разчертаната повърхност на предмета. В някои случаи е съставен от шахматно разположени квадратчета с недопиращи се ъгли.

Характерно за първата половина на късния неолит в Тракия и по долината на р. Струма е нанасянето в горната част на крачетата (зона 2) на врязани мотиви — кръг в кръг, кръг, вписан в квадрат, и др. (т. е. тази зона се обособява като самостоятелна). Най-често те са комбинирани с шахматен или мрежест орнамент в зони 1 и 3.

През втората половина на късния неолит украсата на зона 2 не е обособена от зона 3. Преобладаващи са врязаните геометрични мотиви.

Горната повърхност (зона 4) е орнаментирана предимно при масичките с триъгълна форма и кръгла или овална вдлъбнатина. През късния неолит в тази зона преобладават релефните израстъци (понякога зооморфни). Забелязва се тенденция към увеличаване на предметите със зооморфни израстъци през втората половина на късния неолит. В ранния неолит зооморфна форма имат четириъгълните масички от подтип 2.2.1.2, подчертана от релефни пъпки (очи) в горния край на крачетата. Възможно е да става въпрос за развитие на една идея, представена в двата му етапа с различни изразни средства. Присъствието на пластично оформени зооморфни изображения върху някои от култовите масички без съмнение е свързано с тяхната семантика.

Рисувана с бяла боя украса е засвидетелствана в единични случаи през първата половина на ранния неолит. Значителна част от останалите предмети обаче имат следи от бяло вещество във вдлъбнатината и по долната повърхност. Подобно явление се наблюдава и при антропоморфната пластика.

На базата на дотук направения анализ смятам, че поради устойчивостта на формата, орнаментацията има определяща роля за датиране на находките без стратиграфски данни.

Хоризонталният и вертикалният разрез на култовите масички има важно значение не само за типологизирането им, но и при интерпретацията на техните функции. При хоризонтален разрез на нивото на плота се получават следните геометрични фигури: триъгълник, вписан в триъгълник; четириъгълник в четириъгълник; кръг, вписан в триъгълник или в четириъгълник. Тези фигури се срещат като мотиви както в украсата на самите култови масички, така и върху останалите предмети, свързани с култа. Вероятно и формата, и украсата на масичките са носители на религиозно-митологична информация.

Различното количество на предметите от подгрупи 1 и 2 в двете групи — триъгълни и четириъгълни (числен превес имат подгрупи 1.1 и 2.1), както и различията във формата им позволяват да се мисли за нееднакво функционално приложение на отделните типове култови масички.

Тъй като количеството на използваните материали е неравномерно по периоди и райони (преобладават тези от ранния неолит), то направените изводи не могат да бъдат категорични. От друга страна, фрагментарността на материала и липсата на точни стратиграфски данни за част от находките затруднява изграждането на цялостна картина за появата, развитието и разпространението на отделните форми и характерната за тях украса. Публикуването на по-голям брой култови масички, с необходимата информация за контекста и пълното им описание ще допринесе за по-цялостното изследване на тези предмети и пълноценното им използване като извор за духовната култура на неолитното общество.

---

[1] В. Николов, К. Григорова, Е. Сиракова. Раннонеолитното селище Слатина в София: първи строителен хоризонт (предварително съобщение). — Археология, 1991, № 3, с. 18; Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Новокаменната епоха в България (краят на седмо—шесто хилядолетие преди новата ера). С., 1993, с. 217.

[2] Н. Петков. Гинова могила до с. Челопеч, Пирдопско. — Разкопки и проучвания, 1, 1948, с. 79; П. Детев. Разкопки на селищната могила „Ясъ тепе“ в Пловдив през 1959 г. — Год. на Нар. Арх. музей в Пловдив, 4, 1960, с. 26; G. I. Georgiev. Kulturgruppen der Jungstein — und der Kupferzeit in der Ebene von Trazien (Südbulgarien). — In: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Praha, 1961, p. 63; А. Пейков. Сондажни разкопки на неолитното селище в Кърджали през 1972 г. — Ахридъ, 1, 1978, с. 16; Х. Тодорова. Праисторическото изкуство в нашите земи. С., 1975, 10—11, 13; Б. Николов. Праисторически жертвеници от глина. — Изкуство, 1981, № 9—10, 42—46; J. Pavúk, M. Čochadžiev. Neolithische Tellsiedlung bei Gâlâbnik in Westbulgarien. — Slovenská archeologia, 32, 1984, p. 208.

[3] Б. Николов. Цит. съч., 42—46; Х. Тодорова. Цит. съч., 10—11, 13; П. Станев. Археологически данни за духовния живот през неолита в басейна на р. Янтра. — Год. на музеите от Сев. България, 14, 1988, 13—15; G. I. Georgiev, V. Nikolov, V. Nikolova, S. Čochadžiev. Die neolithische Siedlung Kremenik bei Sapareva Banja, Bez. Kjustendil. — Studia Praehistorica, 1986, № 8, 42—45.

[4] М. Чохаджиев. Селища от ранния неолит в Пернишки окръг. — Thracia antiqua, 3, 1978, с. 32; M. Čochadžiev. Die Ausgrabungen der neolithischen Siedlung in Pernik. — Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, 52, 1983, 57—61.

[5] М. Чохаджиев. Културни връзки на „Западнобългарската култура с рисувана керамика“. — В: Юбилеен сборник на ВТУ, 1, 1985, с. 11; Ранният неолит в Западна България: поява, развитие, контакти. — Известия на Ист. музей Кюстендил, 1990, № 2, 5—22.

[6] В. Николов, К. Григорова, Е. Сиракова. Цит. съч., 18—19.

[7] Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Цит. съч., 215—221.

[8] Г. И. Георгиев. Стратиграфия и характер на културата на праисторическото селище в с. Кремиковци, Софийско. — Археология, 1975, № 2, с. 27, обр. 11 б.

[9] Статията представя в съкратен вид резултатите от изследване, защитено като дипломна работа в Катедра

„Археология“ на СУ „Св. Кл. Охридски“ през 1988 г. За предоставената ми възможност да използвам непубликувани материали сърдечно благодаря на ст. н. с. В. Николов (АИМ — БАН); ст. н. с. А. Радунчева (АИМ — БАН); В. Мацанова (ИМ — Пазарджик); А. Бакъмска (ИМ — Перник); Т. Кънчева (ИМ — Нова Загора); П. Калчев (ИМ — Стара Загора).

[10] П. Детев. Разкопки на къснонеолитното селище при с. Мулдава. — Музеи и паметници на културата, 1970, № 4, с. 7, обр. 10; В. Миков. Селищна могила от бронзовата епоха до с. Веселиново. — ИБАИ, 13, 1939, с. 226, обр. 271; Н. Петков. Селищната Гинова могила до с. Челопеч. — Год. на Нар. музей в Пловдив, 1, 1948, с. 167, обр. 16, с. 168, обр. 17; В. Николов, К. Масларов. Древни селища край Елешница. С., 1987, сн. 6, 39; Л. Николова. Новооткрити праисторически селища в горното течение на р. Стряма (Северозападна Тракия). — Анали, 1994, № 2—3, с. 10, обр. 5; J. H. Gaul. The Neolithic Period in Bulgaria. BASPR, 16, 1948, Pl. II – 8; J. Pavúk, M. Čochadžiev. Op. cit., p. 215, Abb. 14: 5, 8; M. Čochadžiev. Op. cit., p. 61, Abb. 32: 3; G. I. Georgiev. Die neolithische Siedlung bei Čavdar, Bez. Sofia. – ИАИ, 36, 1981, p. 102, Abb. 53; G. I. Georgiev, V. Nikolov, V. Nikolova, S. Čochadžiev. Op. cit., p. 146, Abb. 29, p. 143, Abb. 28.

[11] Б. Николов. Градешница. С., 1974, сн. 6, 8, 17, 20; И. Ангелова. Предварительные результатые раскопок неолитического поселения Овчарово — гората. — Studia Praehistorica, 1992, № 11—12, с. 49, рис. 8; Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Цит. съч., с. 216, рис. 208: 4, 5, 12; C. Renfrew, M. Gimbutas, E. Elster. Excavation at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece. Los Angeles, 1986; F. Schachermeyr. Die Ägäische Frühzeit. Wien, 1976, p. 158, Abb. 41.

[12] Критерий за разделяне на култовите масички на ниски и високи е съотношението между височината (H) и дължината на стената на плота (L). Приемаме за ниски масичките, при които H:L<1, а за високи тези с H:L>1.

[13] J. Pavúk, M. Čochadžiev. Op. cit., p. 215, Abb. 14: 3; М. Чохаджиев. Проучване на ранненеолитното селище край с. Прибой, Пернишки окръг. — Археология, 1986, № 3, с. 45, обр. 10; Г. И. Георгиев. Цит. съч., с. 27, обр. 11 б.

[14] П. Детев. Разкопки на селището Камшикова могила при с. Калояново. — Известия на музеите в Южна България, 1, 1975, с. 32, обр. 4: 3.

[15] В. Николов, К. Масларов. Цит. съч., сн. 6; St. Čhohadžiev, A. Bakámska. Etude du site néolithique ancien de Kraïnitsi dans le département de Kustendil. – Studia Praehistorica, 10, 1990, p. 75, tabl. 25: 1.

[16] Jungsteinzeit in Bulgarien (Neolithikum und Äneolithikum). Katalog. Sofia, 1981, Abb. 26 a.

[17] M. Čochadžiev. Op. cit., p. 61, Abb. 32: 2.

[18] М. Чохаджиев. Ранният неолит..., с. 10, обр. 4: 5; А. Радунчева, В. Мацанова. Неолитно селище при гр. Ракитово (под печат).

[19] В. Николов, К. Григорова, Е. Сиракова. Цит. съч., с. 19; Непубликувана култова масичка от Гълъбник.

[20] Д. Симоска, В. Санев. Неолитска населба Велушка тумба кај Битола. — Macedoniae Acta Archaeologica, 1, 1975, с. 80; Праисторија во Централна Пелагонија. Битола, 1976, обр. 89.

[21] T. Kančeva. Spätneolithische Kunstwerke in Museum von Nova Zagora. — Studia Praehistorica, 1992, № 11—12, Taf. VIII.

[22] Х. Тодорова, И. Вайсов. Цит. съч., сн. 15; П. Детев. Разкопки на селищната могила „Ясъ тепе“ в Пловдив през 1970—1971 г. — Известия на музеите в Южна България, 2, 1976, с. 113, обр. 45; L. Perničeva. Le site de Kovatcevo, néolithique ancien, dans le département de Blagoevgrad. – Studia Praehistorica, 10, 1990, p. 167, fig. 13: 4; G. I. Georgiev, V. Nikolov, V. Nikolova, S. Čochadžiev. Op. cit., p. 142.

[23] Од археолошкото богатство на СР Македонија. Скопие, 1980, обр. 47; I. Kutzian. A Körös kultura (The Körös Culture). Diss. Pann., Ser. II, No. 23. Budapest, 1944/1947, T. LXIX; N. Tasić. Praistorijska nalazišta Vojvodine. Novi Sad, 1971.

[24] Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Цит. съч., сн. 13.

[25] А. Радунчева, В. Мацанова. Цит. съч.; Непубликуван фрагмент от Слатина.

[26] Х. Тодорова, И. Вайсов. Цит. съч., рис. 64; I. Kutzian. Op. cit., t. LIII: 6.

[27] Г. И. Георгиев. Цит. съч., с. 27, обр. 11 а; J. Pavúk, M. Čochadžiev. Op. cit., p. 215, Abb. 14: 6; M. Čochadžiev. Op. cit., p. 61, Abb. 32: 1.

[28] П. Детев. Разкопки на селищната..., с. 28, обр. 27; А. Пейков. Цит. съч., с. 41, обр. 37.

[29] М. Чохаджиев. Културни връзки..., с. 11; M. Čochadžiev. Op. cit., p. 62 и цит. там лит.

[30] I. Kutzian. Op. cit., t. LIV: 3.

[31] J. Pavúk, M. Čochadžiev. Op. cit., p. 215, Abb. 14: 2.

[32] А. Андреев. Разкопки на неолитното селище в град Кърджали. — Археология, 1965, № 3, с. 66, обр. 10 б.

[33] M. Garašanin. Centralnobalkanska zona. — In: Praistorija jugoslavenskih zemalja. Sarajevo, 1979, T. XVIII: 5; E. Zaharia. Considération sur la civilisation de Criş à la lumière des sondages de Leţ. — Dacia, 6, 1962, p. 17, fig. 7: 18, 19; I. Kutzian. Op. cit., t. XXXIV.

[34] М. Чохаджиев. Ранният неолит..., с. 7, 17.

Typologie des tablettes de culte de la Bulgarie du Sud

V. VANDOVA

(Résumé)

La quantité des tablettes de culte néolithiques du territoire de la Bulgarie du Sud a permis de procéder à une analyse typologique des objets. D'après la forme, les tablettes sont divisées en deux groupes principaux — triangulaires et quadrangulaires, et en quatre sous-groupes. L'indice fondamental d'après lequel sont déterminés les types est l'emplacement de la cavité. Les sous-types sont élaborés en fonction de la forme de la cavité en coupe horizontale. On a fait des rapprochements entre les différents types, la place et la manière dont la décoration a été appliquée.

L'analyse typologique a établi qu'il y avait une plus grande diversité de tablettes de culte pendant le haut néolithique quand est apparue la partie prédominante des types. Au cours du bas néolitique, on observe une certaine uniformité des formes dans les différentes régions de la Bulgarie du Sud. C'est alors que sont apparues les tablettes quadrangulaires à la surface supérieure unie, sans cavité. L'auteur émet l'hypothèse de l'application fonctionnelle, de caractère différent, dans le domaine du culte des objets appartenant aux différents types. La publication d'un plus grand nombre de tablettes de culte va contribuer à compléter le tableau de leur développement chronologique, de leur répartition territoriale et de leur rôle dans le système rituel mythologique de la société préhistorique.

Произход и развитие на кръстокуполния тип църкви в Мизия и Тракия през IV—VI в.

СТЕФАН БОЯДЖИЕВ

С произхода на ранния тип кръстокуполни църкви и техните разновидности са се занимавали редица европейски учени, болшинството от които насочват вниманието си към източните теми на Византийската империя. Така например още през 1906 г. Х. Рот[1] предприема научна експедиция из Мала Азия. В появилия се две години по-късно труд „Малоазийски паметници от Писидия, Памфилия, Кападокия и Ликидия“ авторът дава ценни описания на множество раннохристиянски църкви, придружени от чертежи и, което е по-важно за началото на века, с доста фотографии, показващи паметниците в едно по-добро състояние на запазеност.

Наблюденията и документацията на Рот се използват нашироко от следващите изследователи, сред които спирам вниманието си на С. Гуер[2] и Х. Херцфел[3]. По свой път Й. Стриговски[4] също допринася съществено за тълкуването на въпроса за произхода и развитието на ранните кръстокуполни църкви. В по-ново време малоазийските култови паметници се изследват от утвърдени автори, като Ж. Ласюс[5], Р. Краутхаймер[6], С. Манго[7] и др.

Съществуващите раннохристиянски кръстокуполни църкви по българските земи дават възможност и на българските учени да се занимават с този въпрос. В монументалния си труд „Софийската църква „Св. София“ Б. Филов[8] пръв у нас навлиза в тази тематика. Като приема за първична величествената осанка на трикорабната базилика с нейния по-нисък напречен кораб и също така нисък подкуполен барабан, увенчан със сляп купол, Филов поддържа становището, че в тази сграда са налице елементи на малоазийско влияние, като например присъствието на купол, но смята, че основната и планова композиция се е оформила на местна почва[9]. Според него оригиналната структура на църквата се е оказала непригодна за възпроизвеждане и остава уникат сред византийските паметници.

С въпроса за произхода на ранните кръстокуполни църкви у нас се занимава и П. Мутафчиев. Почти успоредно с проучванията на Б. Филов върху „Св. София“ той започва разкопки на два твърде интересни паметника — т. нар. Еленска базилика край Пирдоп[10] и църквата в с. Църквище (Клисе-кьой)[11]. В публикацията си, появила се през 1915 г., Мутафчиев определя и двете сгради като кръстокуполни. Първата, т. е. тази при Пирдоп, той възстановява като куполна базилика с два равностойни по обем и височина купола, издигащи се над средния кораб, а втората — като кръстовидна със свободно изявени кръстни рамене, над чието пресечище стъпва купол. За тази църква авторът не дава графична възстановка, а се задоволява с доста обстойно описание на предлагания от него архитектурен образ на първичната сграда.

Според Мутафчиев кръстовидната композиция на храма в с. Църквище представлява латински кръст, форма, която за V в. е ново явление, тъй като по това време източно кръстно рамо не притежава нито една църква на Балканите, освен Софийската „Св. София“. Това рамо обаче е по-късо от западното, подробност, характерна за западните романски кръстокуполни църкви. Значението на този най-съществен елемент на плановата композиция на сградата авторът допълва и със специфичната форма на западната фасада с нейните две крила, за които той остава да се подразбира, че са били високи тела в духа на малоазийските кули. С прибавянето към тези особености на кръщелната, вместена в южното крило на притвора, наличието на атрий пред западната фасада и накрая полукръглата отвън и отвътре апсида, Мутафчиев стига до извода, че в този паметник са обединени строителните традиции на Изтока и Запада[12].

Значителен напредък в опитите за разрешаване на занимаващия ни въпрос настъпва през 30-те години, когато В. Иванова разкопава църквата в с. Иваняне, Софийско[13]. Според нея новоразкритата църква представлява прототип на същинската кръстокуполна църква, изникнала на територията на балканските провинции на Византийската империя, но издаваща заемки от малоазийската християнска култова архитектура. Обстоятелството, че раменета на напречния кораб на Иванянската църква не са изцяло отворени към пространството на наоса показвало, че планът на тази църква се явявал предвестник на напълно завършен образ на кръстокуполния тип храмове, въпреки че той все още запазвал надлъжния си вид на еднокорабна сграда, покрита с дървена конструкция.

Много по-голямо значение Иванова отдава на наличието на двете странични на притвора пространства, за които допуска, че са били кули. Съществен интерес представляват подземията на двете източни пристройки. За авторката те са били скривалища, в които се „вмъквали тези, които са знаели за тях“[14]. В описанието на североизточното „скривалище“ авторката отбелязва присъствието на по-стара зидария, върху която ляга източната му стена, като допуска, че това са били останки от по-ранен гроб.

По време на разкопките Иванова попада на дялове от четири размера колонки и приема, че произхождат от прозорци и балюстради[15]. Тя споменава и за други две колони, чиито бази разкрива върху прага на отвора,свързващ притвора с кораба.

Изключително важно значение има надписът върху лицето на една тухла, на която се чете: [SEV]ASTIANUS
[IN M]EMORIAM

Авторката правилно допълва липсващите букви, показани в скоби, но не прави извод от съдържанието на този текст.

Като се позовава на тристенната форма на апсидата, на хризмата върху амвонната плоча, на подземните скривалища и на кулите встрани от западната фасада, Иванова свързва църквата в с. Иваняне с тези на Джанавар тепе и в с. Църквище и я датира между VI—VII в.[16]

Предложената от Иванова теза се възприема и доразвива от Мавродинов. Неговото внимание е привлечено най-напред от устройството на притвора. Двете странични помещения, т. е. „кулите“, той определя като източно влияние, дало своя отпечатък върху редица други култови сгради у нас. Освен в Иваняне, имало ги и в Клисекьой (Църквище), Джанавар тепе, Щръбци[17], в „Св. София“ в София, в църквицата на Разградския Хисарлък и тази на Патлеинския манастир и в църквата до с. Виница[18]. Според Мавродинов появата на кули по западната фасада, между които се отваря широко засводено пространство е станало под влияние, идващо от Сирия. Такива са били сирийските църкви в Турманин и в Калблузе. Като техен първообраз той приема и малоазийската дворцова архитектура, отличаваща се с широко отворено преддверие, от двете страни на което се издига по една квадратна кула от т. нар. тип Бит хилани[19]. Мавродинов издига кули и над източните помещения на Иванянската църква, като в случая я оприличава с тази в Джанавар тепе. По-нататък Мавродинов смята, че за разлика от църквите на Джанавар тепе и с. Иваняне, чиито източни, прилепени към наоса кули, са само едно звено от образуването на кръстовидния план, при църквата в с. Църквище кръстът е вече напълно оформен, а масивното сводесто покритие е увенчано с купол, издигащ се в пресечището на кръстосващите се кораби. От своя страна завършената пространствена форма на куполната сграда се явявала като предвестник на сложния и много ярко изразен план на „Св. София“ в София.

През 1933 г. се появява трудът на С. Гуер. В изследванията си върху християнското изкуство на Вътрешна Мала Азия този автор стига до извода, че още през IV в. основният фактор, определящ плановата композиция на кръстокуполните църкви, е символът на християнската вяра — кръстът. Тази форма била използвана повсеместно в различните провинции, като се изявявала според дадените условия. На следващата година Иванова възприема становището на Гуер като потвърждение на своята теза за самобитното изграждане на кръстокуполния тип църкви на територията на Мизия и Тракия[20].

Нямаме сведения, че в края на 20-те години, когато Гуер е работил върху своята теза, нему са били известни изводите на Иванова от 1922 г. Габриел Мийе обаче, който през 1930 г. обнародва изследванията си върху произхода на Рашкия тип църкви, с облекчение възприема тезата на В. Иванова, тъй като дотогава той не е могъл да си обясни странното подкуполно устройство на редица църкви от тази школа, като „Св. Никола“ в Куршумли, Джурджеви ступове и църквата „Св. Богородица“ в Студеница[21]. Той е на мнение, че страничните стени на подкуполния квадрат и при рашките църкви и при нашите — в Иваняне и Църквище — има пълно сходство. И тук и там покритията на „кръстните рамене“ остават значително по-ниско от основата на куполния барабан, т. е. голяма част от тези стени се изявяват свободно и съставляват част от надлъжните фасади. И тъй като покритията на двете споменати църкви на българска почва не са запазени, то не се знае били ли са те сводести или дървени. Ето защо Мийе се обръща към софийската „Св. София“, за която смята, че е съхранила своята цялост и, изглежда, е заимствала главните композиционни елементи от Иванянската и Клисекьойската църкви. Така според него Мизия и Тракия се явяват мост на прехода от Мала Азия към Европа, където се е съхранил образец, който през Средновековието е послужил за модел на строителите от Рашката архитектурна школа.

Влязла чрез утвърждаването ѝ от големия френски учен в световната научна литература, тезата за произхода на кръстокуполния тип църкви продължава да служи за основа при тълкуванията на новооткритите християнски храмове. Такъв е случаят с откритите в изкопите за основи на бившия Партиен дом в София останки от две раннохристиянски църкви и една кръщелна. Своеобразният план на по-рано построената църква № 2 с едва изявените крила на „трансепт“ се сравнява с квадратните помещения на Иванянската църква[22].

Благодарение на ясно изразения в плана ѝ латински кръст тази църква се приема като първообраз на „Св. София".

След появата на новата базилика (№ 2) под Партийния дом, тезата за оформянето на кръстокуполния тип църкви бе възприета в представителното издание на БАН[23]. Впрочем преди и след това издание разглежданите тук паметници от Мизия и Тракия са обнародвани, но без особен коментар и приноси от редица наши и чужди автори[24].

Колкото убедителна и правдива да изглежда, всепризнатата теза за ранния произход на кръстокуполните църкви в Мизия и Тракия търпи сериозни критики. Това се дължи предимно на недостатъчното проучване на паметниците, при което съществени подробности са останали незабелязани или са погрешно тълкувани.

Критичният си анализ ще започна с църквата в с. Иваняне. Това, което още при пръв поглед привлича вниманието, е устройството на притвора ѝ, стегнат между страничните квадратни помещения, както и връзките между тях и наоса. Така, както са представени в чертежа на Иванова (обр. 1), двете врати, водещи към страничните помещения и трибелона, не повдигат никакво съмнение за тяхното действително оформяне. Недоумение буди фактът, че Иванова както в плана, така и в описанието отбелязва, че страниците на външната — главната западна врата са обрушени. Тя обаче не се съобразява с това положение и си представя, че на това място вместо нормална врата е зеел широк отвор. Явно под това впечатление тя, а след нея и Мавродинов приемат, че широкият отвор, трибелонът и разположените в ос с него две странични „кули" в разглежданите църкви, били възникнали под влиянието на хетитските Бит Хилани[25].

Обаче сравнението с действителните Бит Хилани в Богазкьойската сграда „Е" е неуместно. Вместо обли колони, какъвто е случаят с църквата в с. Иваняне, на това място се издигат стълбове с квадратно сечение (обр. 2). От срещуположните им ъгли се издават необходимият брой зъбци за прикрепването на дървени каси, на които се окачват при средния отвор — двукрила врата, а при страничните — еднокрили. По този начин се образува едно отворено преддверие, в дъното на което са разположени масивни плътни врати, които ограничават достъпа към вътрешността на сградата. При Иванянската църква колоните на трибелона с ентазиса си въобще не са пригодени за прикрепване към тях на дървени каси за врати. Както терминът „трибелон" показва, в интерколумниума се окачват три „велума", т. е. три завеси. Заместването на вътрешните дървени врати в някои култови сгради със завеси и до днес се практикува, за да се избегне смущаването на богослужението от шум, който закъснелите богомолци вдигат при отварянето и затварянето на дървените врати. Следователно широкото отваряне на притвора при наличието на платнени завеси оставя църквата, незащитена от върлуващите

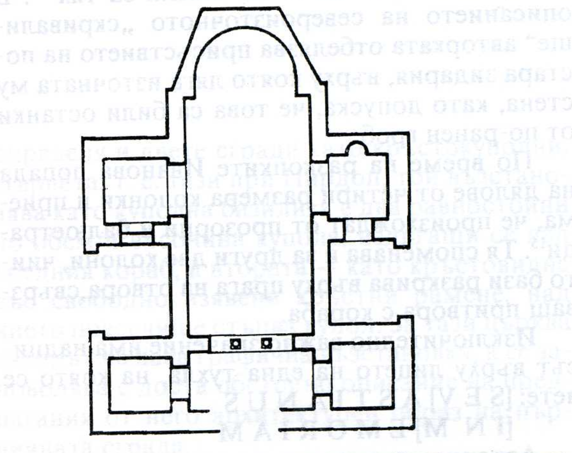
1

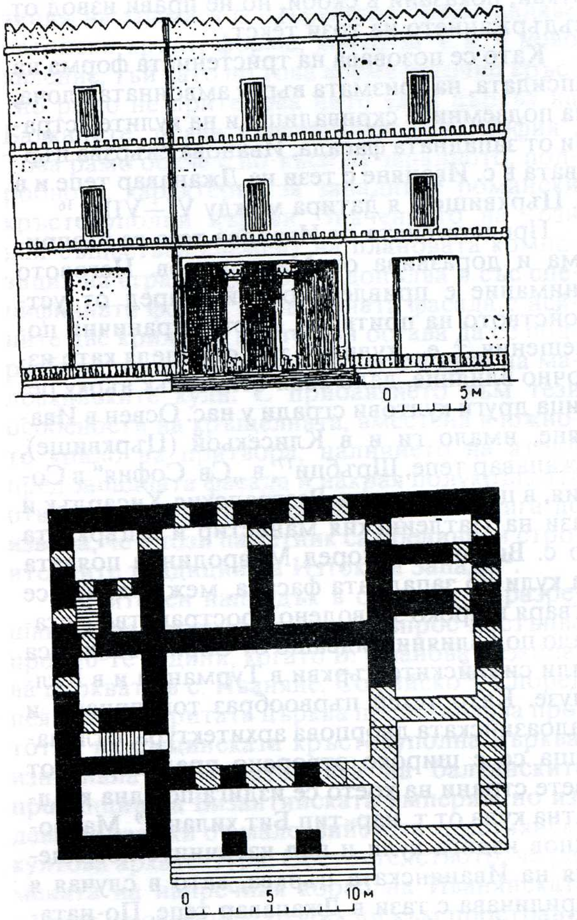

2

• *Обр. 1. Църквата в с. Иваняне. План на В. Иванова. Отбелязано е обрушаването на страниците на западната врата. Fig. 1. L'église dans le village d'Ivanjane. Plan de V. Ivanova. On a indiqué l'effondrement du portail ouest*

• *Обр. 2. Богазкьой. Сграда „Е", план и фасада. Fig. 2. Bogaz kjoj. Edifice „E", plan et façade* грабители. Ето защо елементарните съображения за сигурност налагат поставянето на масивни дървени врати на външната западна стена. Така църквата се снабдява с притвор, характерен за християнската култова сграда.

Свеждането на съчинения широк отвор до нормална врата изключва възможността да се приеме малоазийското влияние, което Мавродинов търси и в устройството на притвора в църквата на Джанавар тепе, независимо че там вратата е нормално широка, но присъствието на странични кули го насочва към това решение.

Издигането на кули в Иванянската църква обаче е изключено. Убедителни доводи за това са четирите „зъбци“, издаващи се от срещуположните външни ъгли на страничните помещения. К. Миятев[26] се досеща, че за тези зъбци са заловени по една тройна аркада, която обединява покритието над страничните помещения, при което се образува своего рода трикорабна базилика. Липсата обаче на стилобат на тези места ми дава основание да поддържам, че пространството между страничните помещения е било засводено, най-вероятно с балдахинов свод, носен от широка арка (обр. 3). По този начин се е образувала действително една „трикорабна“ псевдобазилика с емпории над „страничните“ кораби. Достъпът до емпориите се е осъществявал чрез дървена стълба, най-вероятно разположена в северозападното приземно помещение.

От своя страна широкият външен отвор между двете покрити пространства с врати, отварящи се в западните стени на източните странични помещения, навеждат на мисълта за съзнателно търсена връзка, позволяваща потокът от богомолци свободно да пресича наоса на църквата.

Кои съображения са наложили разполагането на входовете на западните стени на източните помещения, може да се изясни, като се вземе под внимание споменатият вече надгробен надпис: SEVASTIANUS INMEMORIAM. Тази съвсем кратка форма на надписа е напълно в духа на познатите от сердикийските некрополи надписи[27]. Болшинството от тях принадлежат на обикновени сердикийски граждани, като за четирима е отбелязан санът, който са заемали в християнската община. Трима са били презвитери, а един — епископ. Като изключва първия надпис от поредицата, който явно произхожда от III в., в публикацията си Дечев датира останалите между IV и VI в. Формалната стилова близост между сердикийските надписи и Иванянския не може да ги постави под еднакъв знаменател. Обстоятелството, че поне досега около Иванянската църква не са разкрити други гробищни надписи, дава основание да се допуска, че там няма селищно гробище, към което да се причисли и гробът на обикновения мирянин на име Севастиян.

Без да е споменато каквото и да е обществено положение на покойника, устройството на източните помещения и преди всичко наличието на подземните пространства под тях, ми дават основание да смятам, че Иванянската църква е построена като мартирион на неизвестен светец — Севастиян, а може би някой друг мъченик.

Естествено двете помещения, които впрочем са незадоволително проучени, не са служили за скривалища на „тези, които са ги знаели“. Подобно на конфесиото в редица други раннохристиянски църкви, например в Джанавар тепе, в подземията са се съхранявали свети мощи. По всяка вероятност в дните, когато се е чествала паметта на мъчениците, мощите са били изваждани оттам и са били излагани на оградения с канцели хор, пред който преминавал потокът от богомолци, през описаните западни врати на източните помещения. Не е изключена възможността мощите да са били излагани в страничните помещения, в полза на което говори полукръглата ниша в източната стена на североизточното помещение.

Достъпът до южното конфесио се осъществявал през тясната врата, отваряща се в основите на южната му стена, а към северното — през шахтата, пробита в пода в близост до канцелите на хора (обр. 3, 4, 5, 6 и 7).

Че в подземните помещения не са се укривали хора, между другото личи и от факта, че те са много ниски — едва 1,15 м височина, което означава, че тези хора, които биха се вмъкнали там не биха издържали по-продължително време да стоят прегърбени и без проветряване (обр. 6).

Приключвайки с Иванянската църква, ще отбележа, че дебелите 0,95 м стени спокойно могат да понесат товара на широкия 5,20 м свод на наоса. За това са допринасяли и страничните помещения.

Възстановяването на архитектурния образ на църквата в с. Църквище се облекчава от ясно изразената форма на кръста, съставляващ неговият наос (обр. 8 а). Известни затруднения представляват двете западни помещения встрани от притвора. Някои автори[28] не възприемат тезата на Мавродинов, че тук са се издигали кули, но никой не дава по-приемливо и точно решение. По мое мнение най-правдоподобното решение се свежда до обединяването под един покрив на едноетажния притвор със страничните нему помещения. Пониженото покритие на притвора спрямо кръстните рамене е традиционна закономерност в устройството на кръстокуполните църкви, които обикновено се покриват с едноскатен покрив. С него именно се изравняват също едноскатните покриви на страничните помещения (обр. 8 б и обр. 9).

Това, което привлича вниманието, и е останало незабелязано от разкопвача П. Мутафчиев, е нарушаването на симетрията на плана. Авторът грижливо описва различните метрични стойности на изкривяването, но не обяснява защо то се е получило. Според мене издължената по функционални изисквания кръщелна е наложила лекото пренасяне на южното рамо на изток, защото строителят е преценил, че по-малкото пространство между кръстното рамо и кръщелната би затруднило потока от поклонници.

Подобно на Иванянската църква и тук в наоса са предвидени две почти срещуположни врати, през които протичал потокът от поклонници. Подобно устройство имат редица други църкви през раннохристиянския пери-

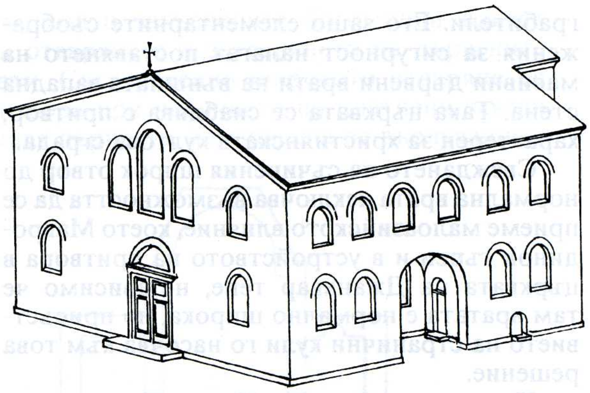

3

• *Обр. 3. Църквата в с. Иваняне. Поглед от югозапад. Аксонометрична възстановка на автора. Fig. 3. L'église dans le village d'Ivanjane. Vue du sud-ouest. Reconstitution axonométrique de l'auteur*

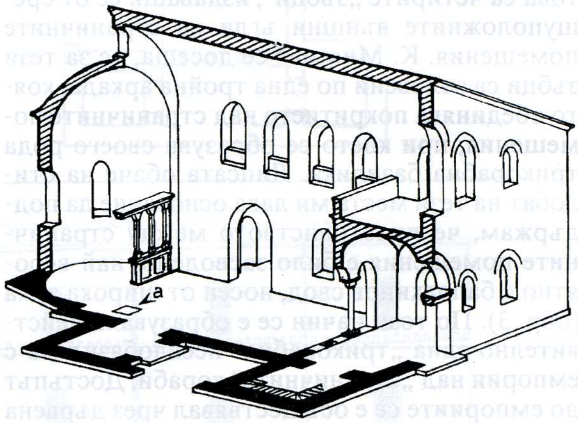

4

• *Обр. 4. Църквата в с. Иваняне. Аксонометричен разрез по надлъжната ос на наоса. Точка а — шахта, водеща към североизточното конфесио. Чертеж на автора. Fig. 4. L'église dans le village d'Ivanjane. Coupe axonométrique suivant l'axe longitudinal du naos. Point a — fosse menant au confessio nord-est. Plan fait par l'auteur*

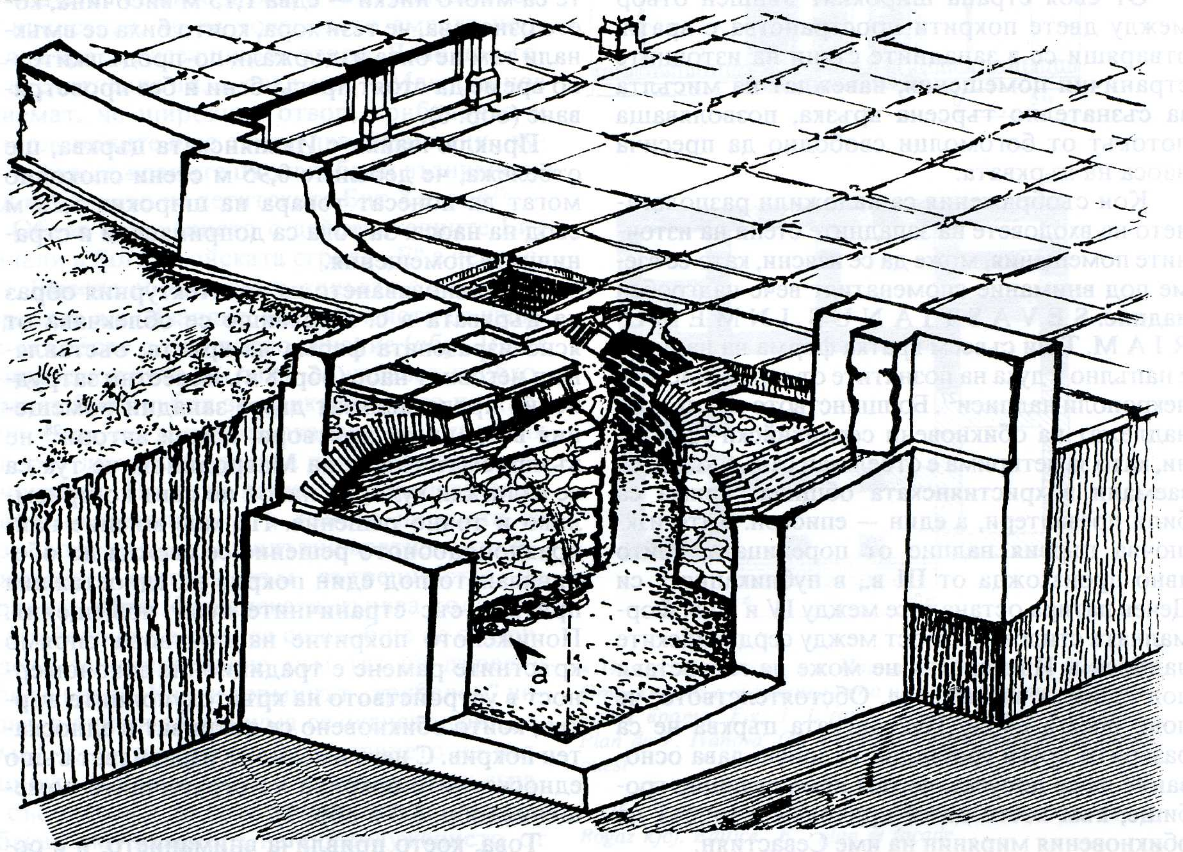

5

• *Обр. 5. Църквата в с. Иваняне. Аксонометричен разрез през североизточното конфесио. Точка а — останки от по-ранен гроб. Fig. 5. L'église dans le village d'Ivanjane. Coupe axonométrique suivant le confessio nord-est. Point a — vestiges d'une tombe plus ancienne*

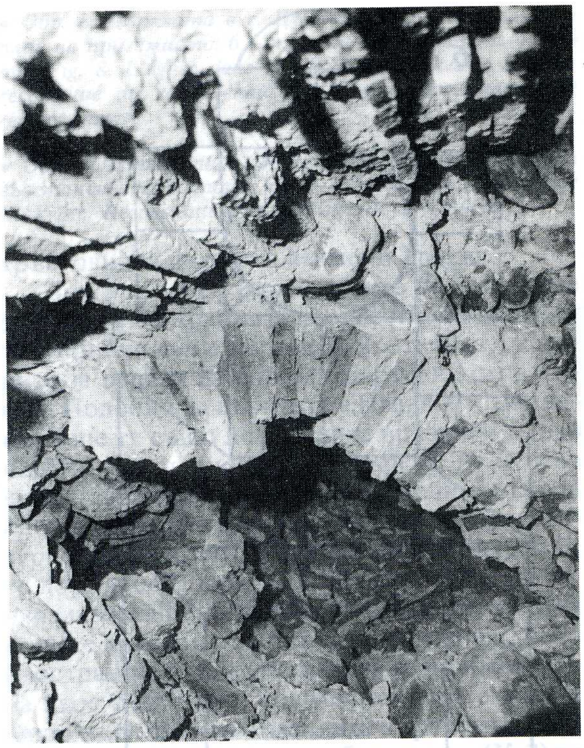

• *Обр. 6. Църквата в с. Иваняне. Съвременно състояние на свода над североизточното конфесио и този над ходника, водещ към шахтата. Fig. 6. L'église dans le village d'Ivanjane. Etat actuel de la voûte surmontant le confessio nord-est et de la voûte au-dessus du passage conduisant à la fosse*

• *Обр. 7. Покритие на ходника, водещ към излаза в наоса. Fig. 7. Recouvrement du passage conduisant au naos*

од, в които са се съхранявали свети мощи на мъченици. Такива са например „Св. София" в София, Старата митрополия в Несебър, „Св. Йоан Студит" в Константинопол и др.[29] Къде са се съхранявали светите мощи, е трудно да се каже. Мутафчиев е прав, като определя срещуположното на кръщелната помещение за катехуменат. Това е традиционното за този род помещения място. Неоснователно авторът се извинява, че не е открил средната част на храма, защото насипът там бил от турски постройки[30]. Като имам предвид, че в много раннохристиянски църкви реликвите на храмовия патрон се съхраняват в подземни съоръжения (конфесио) пред преградата на хора, предполагам, че и в този случай в неразкопаната площ се намира въпросното хранилище на мощите на светеца — патрон на храма.

Особено важно значение за оформянето на интериора на църквата в с. Църквище има предапсидното ѝ пространство. За разлика от базиликите, където хорът е изнесен пред пространството на наоса, в тази църква канцелите, съставляващи ниската каменна преграда, се изравняват с източните стени на кръстните рамене. По този начин се разпространява новата форма на олтарното пространство, обособено като самостоятелна единица източно от купола. Това устройство обаче се появява още в началото на V в. в софийската църква „Св. София".

По отношение датировката на разглеждания храм смятам, че определящият елемент е наличието на кръщелна, чиито стени са зидарски свързани с основната част на сградата. При всички храмове, изградени преди втората половина на V в., кръщелните, когато ги има, са долепени вторично към основния обем, или са в близко съседство с него. Такива са случаите със Старата митрополия в Несебър[31], Червената църква в Перущица[32], Пиринч тепе във Варна[33], двете църкви под Партийния дом в София[34], църквата край Белово[35] и др. Към една по-късна дата сочи и обстоятелството, че и атрият, изглежда, е конструктивно свързан с основния обем на храма. Такова впечатление оставя поне графичната техника на плана (табл. V), където Мутафчиев показва еднородна черна структура както на същинската църква, така и на атрия. Същевременно при северната точка, в която атрият се допира до катехумената, цокълът на това място е показан открит, незастъпен от разрушената стена на атрия, а това е указание за по-късното му пристрояване.

От своя страна едноделният олтар без странични помещения за диаконикон и протезис сочи времето непосредствено преди Юстиниян, т. е. най-вероятна дата на изграждането на църквата в с. Църквище ще да е била в началото на VI в., което ще рече, че този храм не би могъл да се приеме като най-ранна

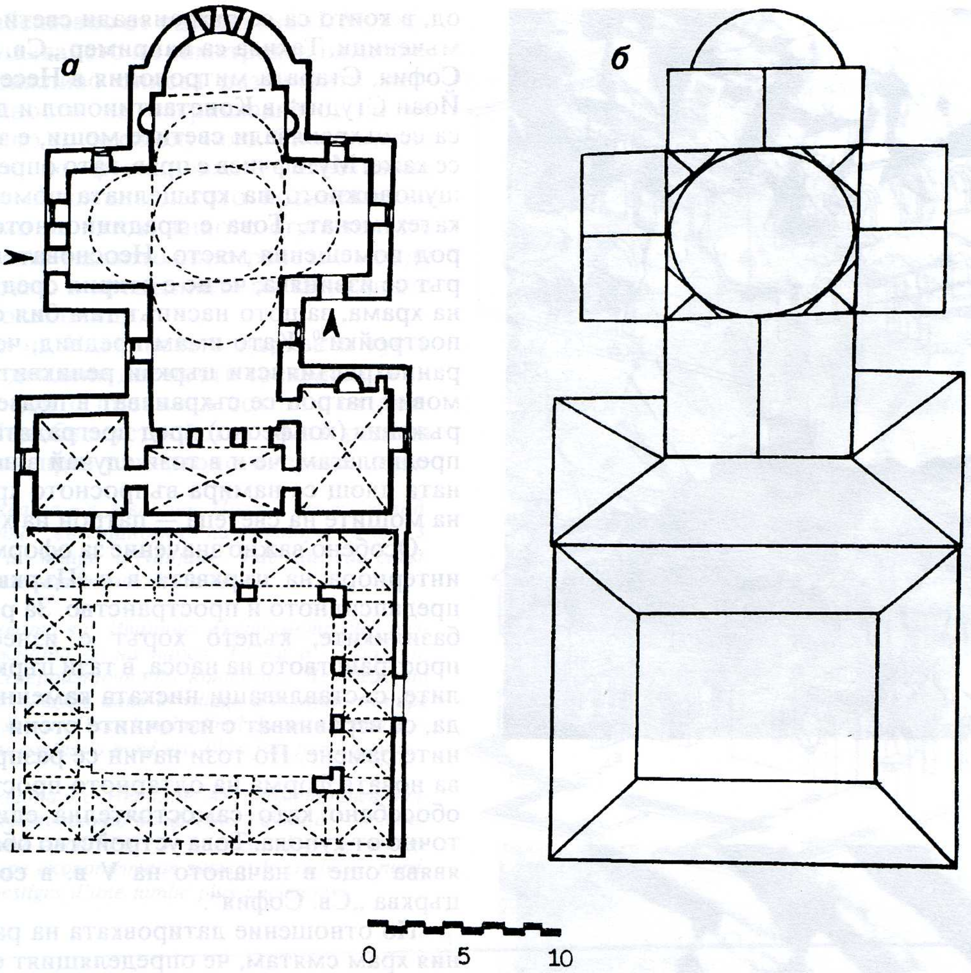

8

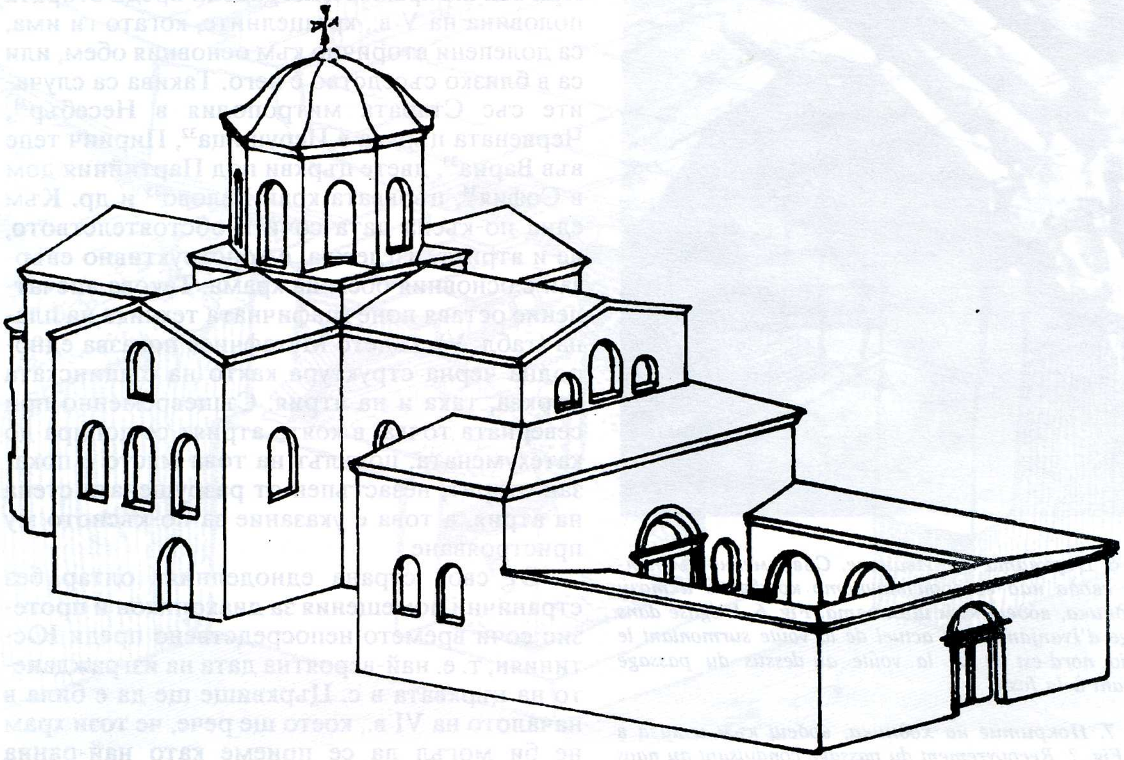

9

• *Обр. 8. Църквата в с. Църквище: а — възстановен план на приземието; б — план на покривните плоскости. Fig. 8. L'église dans le village de Cărkvište: a) plan reconstitué du rez-de-chaussée; b) plan des plaques de recouvrement*

• *Обр. 9. Църквата в с. Църквище. Аксонометрична възстановка на автора. Fig. 9. L'église dans le village de Čarkvište. Reconstitution axonométrique de l'auteur*

кръстовидна църква в Мизия и Тракия.

Друга култова сграда, която се приемаше за един от най-ранните предвестници на кръстокуполния тип е църква № 2, открита в изкопите за основи на бившия Партиен дом в София. Подобно на църквите в Иваняне и Джанавар тепе тя също не разкрива признаци в тази насока. За същността на църква № 2 вече представих своя анализ и становище в първия брой на новата поредица „Българско архитектурно наследство“[36]. Тук ще подчертая само, че дори и след като малкият обем на първичния мартирион, съставен от широката апсида и двете аркосолии встрани от предапсидното пространство, се издължава чрез прибавянето на наос и притвор, получената нова сграда с нищо не се схожда с базилика с трансепт. Следователно и тази еднокорабна църква (№ 2) не може да се смята за прототип на софийската „Св. София“.

За плановата композиция на „Св. София“, за обемно-пространственото ѝ решение и конструктивни особености вече на два пъти съм изразявал своето становище[37]. В този кратък преглед ще добавя, че след цялостното сваляне на вътрешната мазилка, приключило през 1994 г., разкритите нови данни напълно потвърждават възстановения от мен преди тридесет години първичен образ на храма. Вече е безспорно ясно, че „Св. София“ е замислена и изградена като псевдобазилика с галерии над притвора и страничните кораби. Встрани от триетажния ѝ притвор се извисяват стълбищните кули, извеждащи до билото над средния кораб, откъдето се прониква в пространството на кулата-лантерна. Тя се е издигала върху подкуполния квадрат, който оставал почти изцяло закрит от покривите на средния и напречния кораб. В първоначалния строеж напречният кораб се изравнявал с този на наоса и на предапсидното пространство, така че кулата-лантерна се е свързвала хармонично с общата маса на кръстосващите се на еднаква височина кръстни рамена.

Още навремето посочих, че появилият се нов товар от кулата-лантерна върху подкуполния квадрат е наложил прибавянето от изток на предапсидното пространство. Неговото предназначение е било да поеме хоризонталните напрежения от изток така, както това са правили останалите кръстни рамена. Тогава обясних, че уникалният план на „Св. София“ се е оформил от определените изисквания новата гробищна църква-мавзолей да бъде укрепена, за да брани съхранените под нея мощи на мъченици. Това се е налагало, защото изградените под нея църкви са били разрушени по време на варварските нашествия.

Явно е следователно, че планът на „Св. София“, който не се среща никъде през ранния период до V в., е възникнал на местна почва. Предположенията за източни влияния, главно сирийски, мъчно могат да се приемат, между другото и поради факта, че болшинството от надгробните надписи в Сердика са писани на латински език[38], което пък не означава, че влиянието е идвало от Запад, защото до V в. и там не са известни храмове от този вид.

Основанията ми да датирам „Св. София“ в средата на V в. съм изложил в посочените съчинения[39].

На фона на възобновения първичен образ на „Св. София“ критичните бележки, които отправям към становището на Г. Мийе добиват по-голяма яснота. Както по-горе посочих, Мийе, за да докаже особеностите на Рашките църкви, чиито „напречни кораби“ стоят ниско долу и оставят открити голяма част от подкуполния квадрат, се основава на погрешната представа на Филов по този въпрос[40]. Но дори да се допусне, че рашките строители са се запознали със структурата на „Св. София“ след нейното възстановяване през Средновековието, т. е. във вида, в който я заварваме днес, други, много по-съществени съображения изключват възможността за сравнение на посочените Рашки църкви със „Св. София“.

И наистина сравнение между двата вида църкви не може да се допусне по простата причина, че те принадлежат на две разновидности на кръстокуполния план. Докато куполът на „Св. София“ се издига над покрива само в пространството, в което се пресичат главният надлъжен кораб и напречният, а цялото останало пространство на наоса, т. е. страничните кораби и крилата на напречния кораб, имат свои самостоятелни балдахинови покрития, то при Рашките църкви разширеният полусферичен купол се простира само над обединения наос[41]. Всъщност Рашките църкви се явяват като своеобразна разновидност на т. нар. „църкви със стегнат кръст“, ярки представители на които у нас са църквите „Св. Богородица Петричка“ в Асенова крепост[42] и „Св. Архангели“ в Несебър[43]. И в България, и в Рашко основните пространства — наосът и притворът, са „еднокорабни“, а олтарът запазва своето тройно разчленяване. Разликата е конструктивното прилепване, и то само в църквата „Джурджеви струпове“ на две кули встрани от притвора. В църквите „Св. Никола“ в Куршумли и „Св. Богородица“ в Студеничкия манастир (обр. 10) прилепването става по-късно. Втората разлика, която всъщност подвежда Мийе за сравнението с Рашките

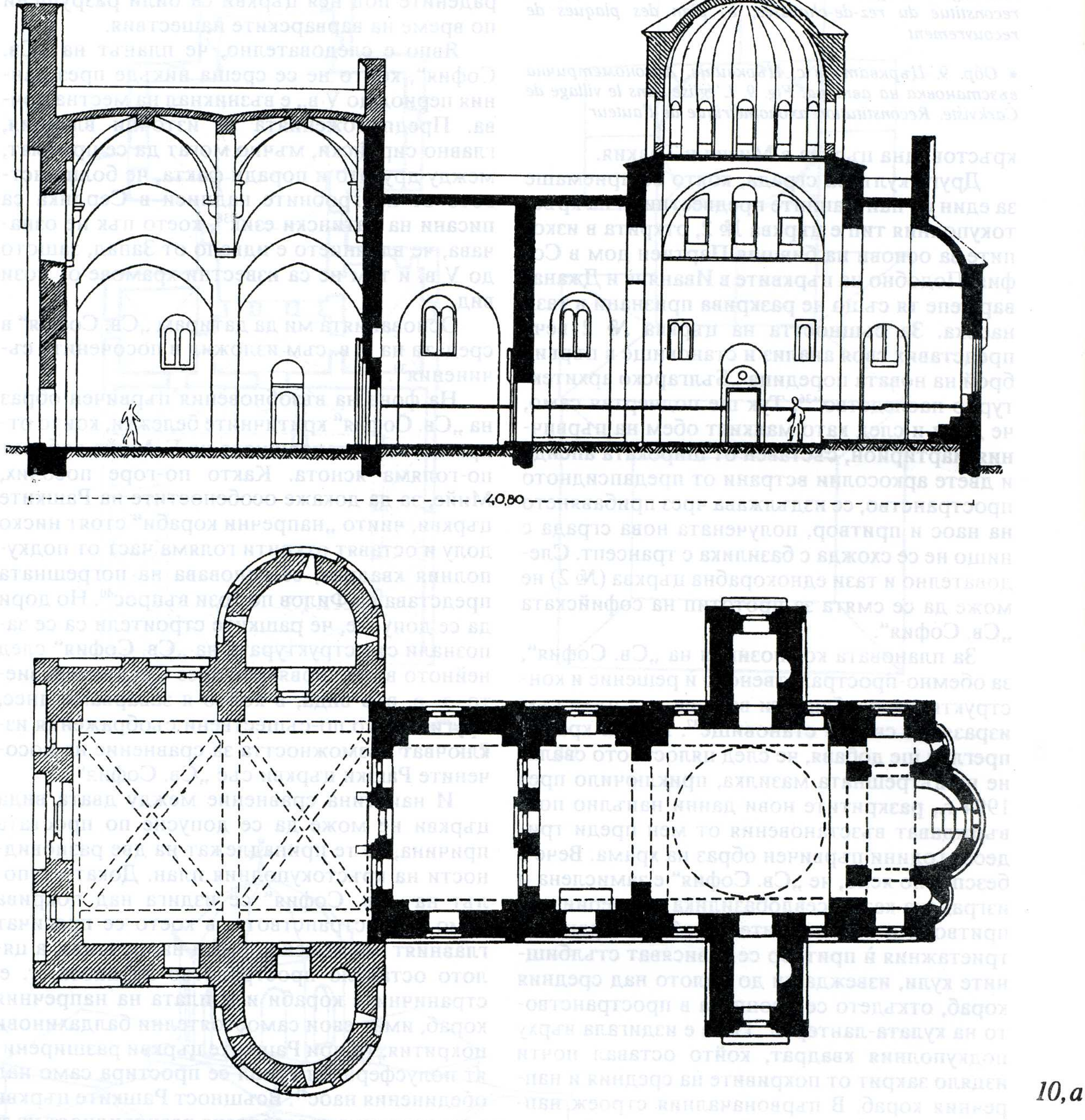

10,а

църкви, е долепването встрани от покрития с широк купол еднопространствен наос на две малки крила. По площ те са крайно малки, а във височина остават под петите на подкуполните арки. Явно те не могат да се сравняват дори и с крилата на снижения напречен кораб на „Св. София“, както това си представя Мийе. Тези „кръстни крила“ са само едни доста дребни преддверия, подчинени на завишеното спрямо българските църкви пространство на еднокорабния наос.

И така изводът, който се налага от предложения анализ на известните раннохристиянски паметници, може да се сведе до следното. Досега не са разкрити данни, доказващи външно влияние при оформянето на кръстокуполния църковен тип сгради в Мизия и Тракия през IV—VI в. Определените от предшестващите автори местни предвестници, допринесли за оформянето на този тип, се оказват неубедителни. Появата на най-ранния действителен пример на кръстокуполна сграда — „Св. София“, възниква от нуждите да се създаде такава укрепена църква, оставаща вън от

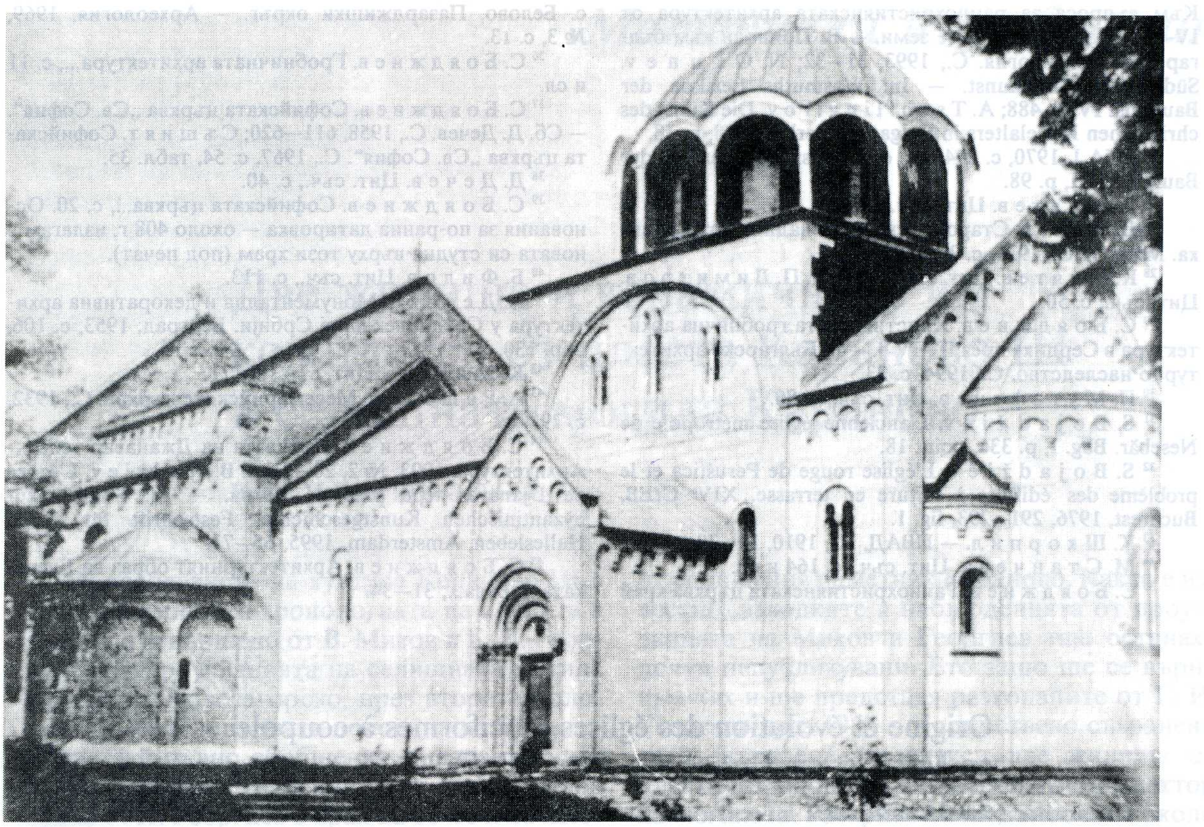

10, б

● *Обр. 10. Църквата в манастира Студеница: а) план и разрез по Дероко; б) изглед от югоизток. Fig. 10. L'église dans le monastère de Studenica: a) plan et coupe d'après Deroko; b) vue du sud-est*

градските стени, която сама да е в състояние да се брани от злосторници. У нас тя не е единствената, която е разчитала на самоотбрана — такива са били църквите край Джанавар тепе[44] и Пирдоп[45]. Стратиграфията на културните пластове, плановата концепция и особености сочат втората половина на V в., когато историческите събития създават условията за нейното изграждане.

---

[1] H. Rott. Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kapadokien und Lykien. Leipzig, 1908, p. 393.

[2] S. Guyer. Die Bedeutung der christlichen Baukunst des Inneren Kleinasiens für die Allgemeine Kunstgeschichte. BZ Bd. 33, 1933, 78—104; 313—330.

[3] E. Hezfeld und S. Guyer. Meriamlik und Korikos. (M. A. M. A., Vol. II), 1933.

[4] J. Strzygowski. Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte. Leipzig, 1903.

[5] J. Lassus. Sanctuaires chrétiens de Syrie. Paris, 1944.

[6] R. Krautheimer. Early Christian and Byzantine Architecture. Third ed., 1979, p. 112 sq.

[7] C. Mango. Byzantinische Architektur. Stuttgart, 1975, 39—49; 89—91.

[8] Б. Филов. Софийската църква „Св. София". С., 1913, с. 172, табл. XXI.

[9] Б. Филов. Цит. съч., 110—114.

[10] П. Мутафчиев. Еленската църква при Пирдоп. — ИБАД, V, 1915, 20—84; С. Бояджиев. Архитектурният образ на Еленската църква край Пирдоп. — В: Приноси към Българската археология. С., 1992, 31—34.

[11] П. Мутафчиев. Кръстовидната църква в с. Клисекьой. — ИБАД, V, 1915, 85—111.

[12] П. Мутафчиев. Кръстовидната църква..., с. 104.

[13] В. Иванова. Стари църкви и манастири в Българските земи. — ИБАИ, IV, 1922—1925, 443—446.

[14] В. Иванова. Цит. съч., с. 444.

[15] В. Иванова. Двете старинни църкви при с. Иваняне. — ИБАИ, VIII, с. 225.

[16] В. Иванова. Стари църкви..., с. 445.

[17] Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV в. С., 1931, с. 107.

[18] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 167 сл., 185 и сл.

[19] Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 168.

[20] В. Иванова. Двете старинни..., с. 226.

[21] G. Millet. Etudes sur les églises de Rascie. — In: L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans I, 1930, p. 187.

[22] М. Станчева. Раннохристиянски култови сгради край източната стена на Сердика. — Сердика, Археологически материали и проучвания, I. С., 1964, 159—168.

[23] Д. П. Димитров. Изкуството на Тракия през епохата на римското владичество. — В: История на българското изобразително изкуство, I. С., 1976, с. 50 и 51. Същият. Архитектурата на Мизия и Тракия през епохата на римското и ранновизантийското владичества. — В: Кратка история на българската архитектура. С., 1968, с. 58.

[24] Д. Василев. История на архитектурата. С., 1949, с. 61; К. Миятев. Архитектурата на Средновековна България. С., 1965, с. 20; М. П. Цапенко. Архитектура Болгарии. М., 1953, с. 60; С. Н. Бобчев. Архитектурата през средните векове. С., 1973, с. 26; Н. Ч. Дечевска.

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ

Към въпроса за раннохристиянската архитектура от IV—VI в. по българските земи. — В: Приноси към българската археология. С., 1993, 31—32; N. Okunev. Südslavische Baukunst. — In: Wasmuths Lexikon der Baukunst IV, p. 488; A. Tschilingirov. Die Kunst des christlichen Mittelalters in Bulgarien. Berlin, 1978, p. 18.

[25] ВИА I, 1970, с. 244; вж. още Wasmuths Lexikon der Baukunst, III, p. 98.

[26] К. Миятев. Цит. съч., с. 22.

[27] Д. Дечев. Старохристиянски надписи от Сердика. МИС V. С., 1921, с. 39.

[28] К. Миятев. Цит. съч., с. 23; Д. П. Димитров. Цит. съч., с. 50.

[29] С. Бояджиев. Християнската гробнична архитектура в Сердика през II—IV в. — В: Българско архитектурно наследство. С., 1994, с. 23.

[30] П. Мутафчиев. Цит. съч., с. 86.

[31] S. Bojadžiev. L'ancienne église métropole de Nesebăr. Bbg. I, p. 336, point 18.

[32] S. Bojadžiev. L'église rouge de Peruštica et le problème des édifices à toiture en terrasse. XIVe CIEB, Bucarest, 1976, 291—293, fig. 1.

[33] К. Шкорпил. — ИВАД, III, 1910, 19—20.

[34] М. Станчева. Цит. съч., с. 164 и сл.

[35] С. Бояджиев. Раннохристиянската църква край с. Белово, Пазарджишки окръг. — Археология, 1969, № 3, с. 13.

[36] С. Бояджиев. Гробничната архитектура..., с. 11 и сл.

[37] С. Бояджиев. Софийската църква „Св. София“. — Сб. Д. Дечев. С., 1958, 611—620; Същият. Софийската църква „Св. София“. С., 1967, с. 54, табл. 35.

[38] Д. Дечев. Цит. съч., с. 40.

[39] С. Бояджиев. Софийската църква..., с. 20. Основания за по-ранна датировка — около 408 г. излагам в новата си студия върху този храм (под печат).

[40] Б. Филов. Цит. съч., с. 113.

[41] А. Дероко. Монументална и декоративна архитектура у Средновековној Србији. Београд, 1953, с. 106, обр. 130.

[42] К. Миятев. Цит. съч., с. 171.

[43] А. Рашенов. Месемврийските църкви. С., 1932, с. 79.

[44] С. Бояджиев. Църквата на Джанавар тепе. — Архитектура, 1993, № 2, 20—21; S. Bojadžiev. L'église de Djanavar tépé près de Varna. — In: Studien zur byzantinischen Kunstgeschichte, Festschrift für Horst Hallesleben, Amsterdam, 1995, 65—71.

[45] С. Бояджиев. Архитектурният образ на Еленската църква..., 31—34.

Origine et évolution des églises cruciformes à coupole en Mésie et en Thrace aux IVe—VIe siècles.

S. BOYADŽIEV

(Résumé)

Comme suite aux prospections des savants européens, cherchant à élucider le problème des origines des églises à plan cruciforme, les scientifiques bulgares, eux aussi, dès le début du siècle qui est en train de s'écouler se sont attachés à expliquer le processus de la formation de ce type architectural en Thrace et en Mésie.

En 1913 paraît l'ouvrage monumental de B. Filov sur „Ste Sophie“ de Sofia. Dans un bref délai suivirent les publications de P. Mutafčiev sur la basilique du Cerf, près de Pirdope, et de l'église cruciforme de Klisse Keuil. Plus tard V. Ivanova, en se basant sur le plan de l'église du village d'Ivanjane qu'elle vient de déblayer dans les années vingt, émet la thèse que le plan de cette église avec ses deux locaux latéraux largement ouverts vers le naos marquerait l'origine avec processus de la formation du transept des églises cruciformes en Thrace. Cette thèse sera développée par N. Mavrodinov qui est d'avis que les deux locaux occidentaux aurient été des „tours“ flanquant l'espace complètement ouvert des édifices syriens du type Bitt Hilani. A ce groupe appartiennent encore les églises de Džanavar tépé et de Klisse Keuil. Le plan de cette dernière, en forme de croix, serait sans contexte à la base du plan de l'église „Ste Sophie“ de Sofia.

En 1967, M. Stančeva publie les restes de l'Eglise No 2, découverts lors des excavations des fondements de l'Ex-Maison du P.C.B. Les deux proéminences en forjet d'à peine un mètre, de part et de l'autre de l'abside, sont interprétées comme embryon du type basilical avec transept. La proximité de l'Eglise No 2 près de la Maison du P.C.B. avec l'église „Ste Sophie“ aurait suggerée la formation de plan du cette dernière avec son transept qui, lui aussi, est assez peu accusé de part et d'autre des murs latéraux.

L'examen plus attentif des monuments mentionés prête la possibilité de considérer l'élaboration du type sous un autre aspect. Tout d'abord il appert que la large baie occidentale de l'église d'Ivaniane est le résultat de la destruction des pieds-droits de la porte primaire dont l'ouverture ne dépassait pas 1,20—1,30 m de largeur, et par conséquant n'a rien de commun avec les Bitt-Hillani. D'autre part, l'entasis des colonnes du tribelon exclue la possibilité d'appliquer sur la courbure de leurs gabarites des jambages en bois, ce qui signifie que l'accès de l'église pourrait être contrôlé rien que par des battants solides, montés sur les pieds-droits de la porte occidentale. Par contre, l'agencement des trois portes entre le narthex et le naos de l'église à Klisse Keuil (Cărkvište) est approprié au montage de pieds-droits, quoique la porte occidentale comportait des vantaux en bois. Quant aux tours, qui devraient flanquer la large baie imaginée, elles ne presentaient que des locaux, recouverts, d'un simple toit, dont le faîte se raccordait avec celui du narthex. Deux tours cependant flanquaient le narthex, normalement clôturé, de l'église à Džanavar tépé.

Le seul monument de ceux qui ont été pris en considération par les auteurs cités et qui est à la base de l'élaboration du plan en croix est „Ste Sophie“ à Sofia. La présence de son transept cependant s'explique par des raisons d'ordre constructif provoquées par la forme primaire de la tour-lanterne sur le croissillon, vu que dans son aspect primaire le transept s'élevait à la hauteur de la nef centrale. Ce n'est qu'après la restauration au Moyen Age que les bras du transept furent rabaissés à leur niveau d'aujourd'hui, ce qui a induit G. Millet en erreur dans son interprétation de l'aspect architectural des églises de Rascie.

Материали и съобщения

Две жилища и керамичните им комплекси от пласта Караново III в селищната могила Караново

ВАСИЛ НИКОЛОВ

Обособяването на култура Караново III в периодизацията и хронологията на неолита в Тракия е извършено от В. Миков и Г. И. Георгиев при проучванията на селищната могила Караново, Новозагорско, през втората половина на 40-те и първата половина на 50-те години. Най-пълно обобщение на характерните черти и разпространението на тази култура прави Г. И. Георгиев в края на 50-те и началото на 60-те години[1]; по-късно той допълва очертаната картина с елементи от ограничените проучвания на периода в други части на Тракия[2]. И досега обаче, независимо от разкопките на редица селища, включително и селищни могили, в научната книжнина се срещат само кратки обобщения и нито един публикуван комплекс. Първи опит за излизане от това положение беше предприет от автора на настоящото изследване чрез представянето на керамичния комплекс Караново III от селищната могила Караново[3]. Включените в него цели съдове са от различни сектори, невинаги имат означени стратиграфски данни и поради това отнасянето на някои от тях към пласта Караново III е хипотетично. Изследванията ми през последните години върху култура Караново III показаха, че безкритичното използване на разпръснатите в различни публикации отделни находки и съпровождащите ги констатации може само да задълбочи кризата, в която се намират знанията за този период[4]. Необходимо е връщане към стратиграфията и периодизацията на всяко разкопавано селище с оглед установяването на истинските белези на култура Караново III чрез проучването преди всичко на затворени комплекси. Едва тогава може и трябва да се направи ново обобщение върху характерните особености на културата, която представя първата половина на късния неолит в Тракия[5].

В смисъла на казаното считам за особено важно включването в научно обръщение на добре стратифицирани затворени комплекси от епонимния паметник Караново. Както е известно, находките и наблюденията от проучванията на Миков и Георгиев там останаха почти непубликувани. Ето защо ще се върна към тях и ще представя разкопаните от Г. И. Георгиев през 1954 г. и единствено съхранени като затворени комплекси две жилища от пласта Караново III в Североизточния сектор на могилата. Разкрити са на дълбочина около 9,80 м и се отнасят към най-долния строителен (но втори — след хиатусния) хоризонт в този пласт. Кратки данни за двете постройки са представени от разкопвача в няколко негови статии[6]. Публикуван е и планът на едното жилище[7]. Повечето наблюдения, част от които ще бъдат използвани в тази статия, са фиксирани в дневника на разкопките. Внимание ще бъде отделено и на събраната в разрушените къщи керамика, която досега изобщо не е била предмет на проучване.

В северозападния ъгъл на вътрешния дял на Североизточния сектор са установени останки от жилище, обозначено от Георгиев като 1 (обр. 1). Било е унищожено от силен пожар и поради това проучването е дало доста сигурни резултати по отношение на строителния план. Постройката има приблизително правоъгълна основа, ориентирана с дългата си ос по посока север—юг; в южния край на източната ѝ стена е изградено малко правоъгълно помещение. Срещуположните стени на основната част на къщата имат приблизително еднакви размери: западната — 7,30 м и източната — 7,50 м, съответно северната — 6 м и южната — 6,25 м; според дължината на двете оси размерите на тази основна част са 7,50 × 6,10 м. Югоизточното малко помещение е оформено от стени с размери: 1,90 м на западната и източната, 2,30 м на северната и 2,40 м на южната. Вътрешното разпределение на постройката включва три дяла. Край северната и западната стена е оформен Г-образен коридор с вътрешна ширина до 1,90—2 м.

Останалата приблизително правоъгълна част на къщата с вътрешни размери около 6 × 4 м представлява нейното централно помещение. Третият дял всъщност е югоизточната ниша. Трите помещения са свързани едно с друго: входът на голямото е в неговия северозападен ъгъл — в края на северната вътрешна стена, входът към малкото е в северния дял на неговата западна стена. Входът на жилището не е установен със сигурност. Разкопвачът предполага, че такъв отвор е съществувал в южната стена на нишата, но там са установени дупки от коловете на стената. Много е вероятно входът да е бил в северния край на източната стена, където не са намерени дупки от колове, а и мястото изглежда най-подходящо от гледна точка на функционалните особености на къщата.

Стените на постройката са изградени от дървена колово-плетена конструкция, покрита от двете страни с глинена мазилка. Дебелината на вертикалните колове е до 10—12 см, но в отделни случаи (предимно в ъглите) — до 18—20 см. Дебелината на стените е около 15 см. При пожара те са били силно изпечени, а при разкопките са установени на височина до 50 см. Във всички помещения подът на къщата е направен от трамбована жълта глина. В централната част на голямото помещение са открити четири дупки от дебели покривни подпори, една такава в центъра на малкото помещение (нишата) и една в непосредствена близост до средата на западната стена на къщата, но извън нея. Тъй като покривът явно е представлявал по-сложна конструкция, трудно е да бъде възстановен с достатъчна сигурност само според местоположението на фиксираните дупки.

В средата на западния дял на Г-образното помещение са проучени следи от силно разрушена пещ. Разкопвачът предполага, че мястото на хромелното съоръжение е в южната част на същия дял — там са открити няколко хромелни камъни, замазани в пода. Пак там е установена основата и на поне едно четирист-

• *Обр. 1. Селищна могила Караново. Североизточен сектор, пласт III, жилище 1. Късен неолит. Fig. 1. Tell Karanovo. Secteur nord-est, couche III, habitation 1. Néolithique tardif*

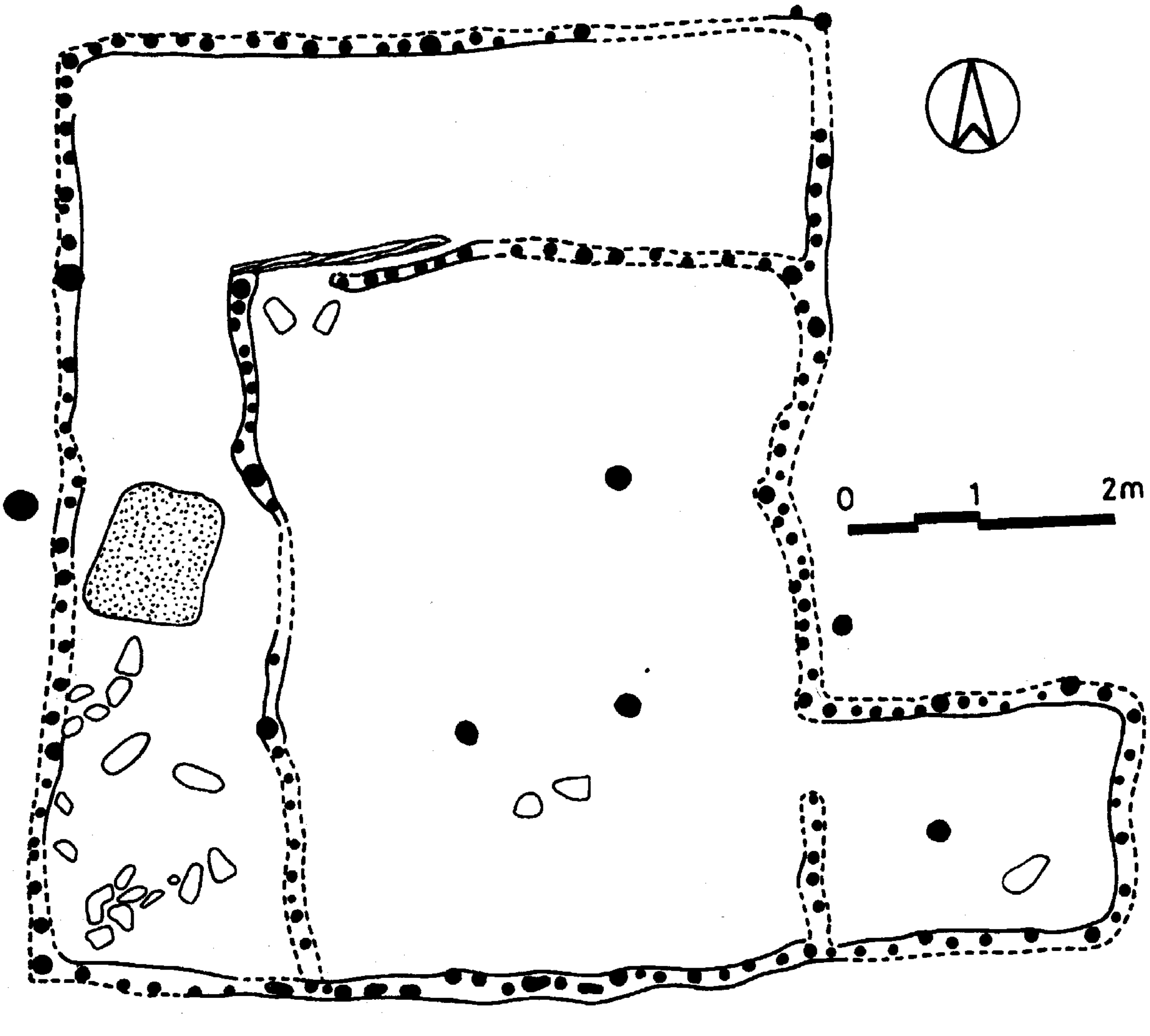

1

ранно зърнохранилище. Останки от повече зърнохранилища, изграждани на място, са регистрирани в южния дял на централното помещение. Голям долен хромелен камък е намерен в югоизточното помещение, което може би също е имало стопански функции.

Разкритите при разкопките предмети са малобройни, изработени предимно от камък. В източния край на Г-образното помещение, сред късове горяла стенна мазилка е открита натрошена керамична масичка. Вероятно върху нея е стояла намерената там антропоморфна статуетка с белези на хермафродит, изработена от глина[8]. Статуетката представя изправено антропоморфно тяло със слабо разширени задни части, тясна талия, дисковидна гръдна част и висока цилиндрична глава, на която е маркиран само релефен нос. Моделиран е бюст, мъжки и женски полови белези. С тъмнокафява боя по фигурата е нанесена украса — прическа с три плитки отзад, вежди, широк колан с висящи от него надолу по дясното бедро три дълги висулки; половите органи са оградени с кръг от точки. По всяка вероятност масичката е била окачена в югоизточния ъгъл на помещението, до вратата, а поставената върху нея фигура би могла да има в представите на древните земеделци охранителни функции по отношение на входа на дома.

Във всички части на жилището са открити фрагментирани керамични съдове. Най-голям е техният брой в западния дял на Г-образното помещение. Георгиев предполага, че там те са били наредени по дървени полици, откъдето са паднали при изгарянето на постройката.

Къща 1 от третия пласт в Караново има оригинален план, подобен на който досега не е регистриран на друго място[9]. Жилища с едно голямо помещение и прилепено към част от южната или източната му стена малко помещение са констатирани по-късно в първия и втория пласт на тел Караново[10]. В този смисъл централният и източният дял на къща 1 като план са само възпроизведени в по-късния период (добър пример за приемственост между ранния и късния неолит в Тракия). Появата на Г-образния коридор към запад и север (вероятно по чисто климатични причини, а именно с оглед предпазване на жилищното помещение от студените ветрове), е обаче оригинален принос в развитието на съобразената с природните дадености праисторическа архитектура.

В югоизточния ъгъл на вътрешния дял на Североизточния сектор, само на няколко метра източно от къща 1 са установени останките на друга постройка, обозначена от Георгиев като жилище 2 (обр. 2). Напълно е разрушена при пожар. Основата ѝ има правоъгълен план с размери 8,20 × 7 м, а дългата ос е ориентирана изток—запад. В западната и северната част на къщата чрез вътрешни стени са обособени две тесни помещения, отворени съответно в южната и източната си част към голямото. Входът на жилището е в средата на южната стена.

Стените са изградени от дървена коловоплетена конструкция с глинена мазилка. Подът е от жълта трамбована глина, със слаб наклон към югозапад. В него са открити няколко дупки от дървени подпори, но не е ясно дали всички те принадлежат на тази постройка. Силно разрушени останки от пещ са установени в южната част на западното тясно помещение, а край нея — и на хромелното съоръжение. Пак в този район — в югозападния ъгъл на жилището, подът е бил покрит с овъглени житни класове и стъбла, а един счупен керамичен съд е бил пълен с овъглени плодове, вероятно орехи. Все в тази част на къщата са събрани и голямо количество керамични фрагменти.

Керамичните комплекси от двете представени жилища включват по повече от 100 частично запазени съдове. Тъй като тези комплекси са типологически много близки, ще ги представя общо, но в случай, че някой керамичен вид е регистриран само в единия от тях, това ще бъде указано. Както стана ясно, двете жилища са унищожени от пожар. Поради това и всички установени при разкопките керамични фрагменти са повече или по-малко вторично изпечени и следователно с поне частично променени технологични характеристики. По тази причина предлагам само формативен анализ на наличната керамика, но като се има предвид далеч непълното знание за типологията на керамичния комплекс Караново III в Тракия, този резултат сам за себе си е достатъчно важен.

Кани (фрагменти от поне 7 съда). Съдове с крушовидна форма и една вертикална висока дръжка с израстък (обр. 3 *а*, 4 *в, е*). Устието им е право или слабо профилирано навън. В най-широката част на тялото е оформен заоблен прелом, т. е. тялото е слабо биконично. Дъното е сравнително тясно и плоско, но в редки случаи то е широко и заоблено, а съдът е поставен на четири ниски крачета (обр. 4 *г*). Дръжката излиза от най-издутата част на съда или малко над нея и обикновено не достига нивото на устието. Най-често тя е дебела пръчковидна и завършва с гъбовиден израстък, но в по-редки случаи има плоско-издуто напречно сечение и завършва вероятно с цилиндричен израстък. В горната си част тя е свързана с шията на съда чрез хоризонтален напречник. Украсата е рядко явление и се състои от няколко плоски релефни пъпки по прелома на тялото, вертикални редове от такива пъпки или мотиви от четири пъпки, разположени по върховете на мислен ромб. В един случай е украсена и външната страна на дръжката — пъпка и хоризонтален релефен елемент

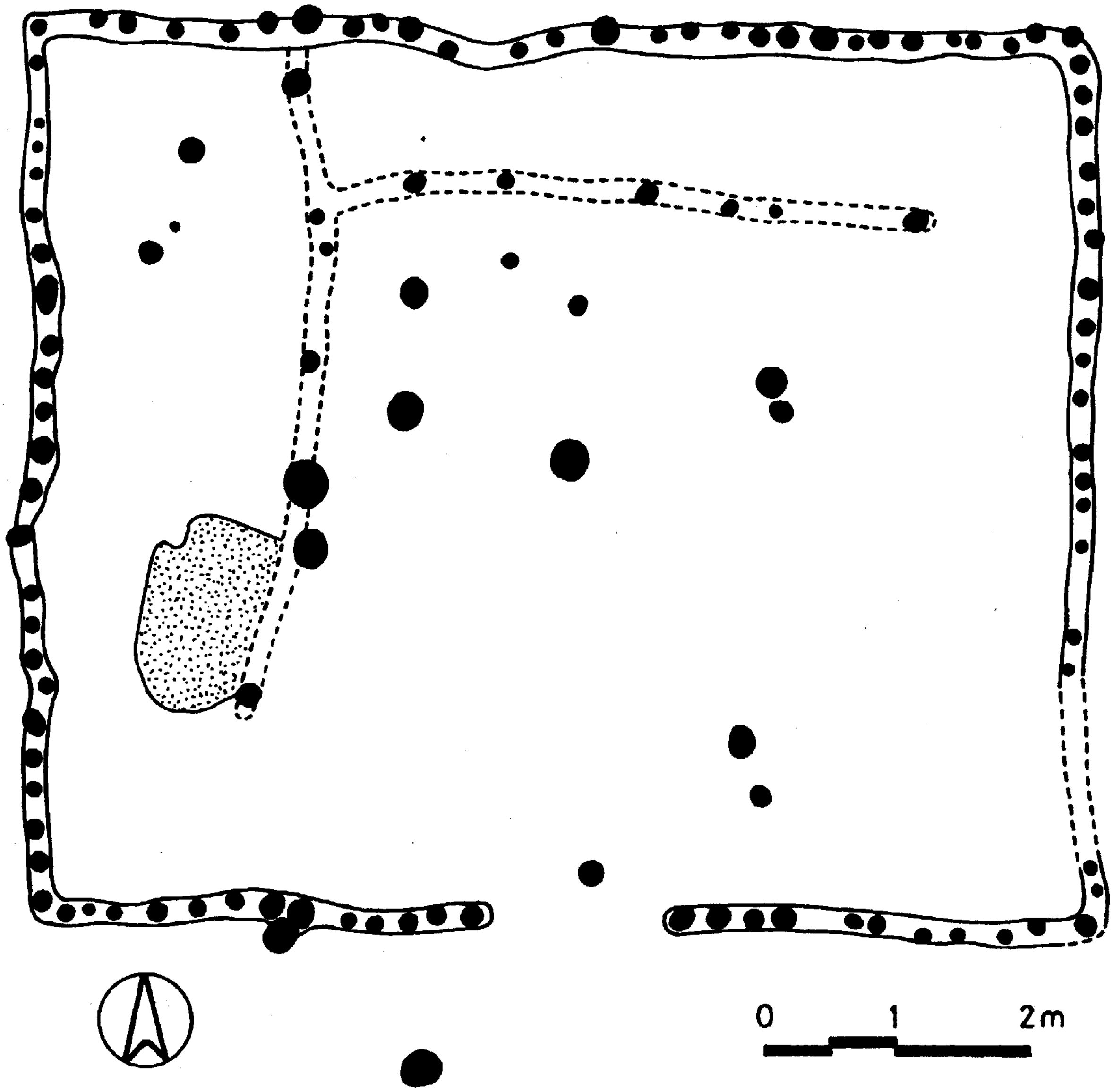

2

• *Обр. 2. Селищна могила Караново. Североизточен сектор, пласт III, жилище 2. Късен неолит. Fig. 2. Tell Karanovo. Secteur nord-est, couche III, habitation 2. Néolitique tardif*

• *Обр. 3. Селищна могила Караново. Североизточен сектор, пласт III, керамични съдове от жилище 1. Късен неолит. Fig. 3. Tell Karanovo. Secteur nord-est, couche III, céramiques d'habitation 1. Néolitique tardif*

под нея. Каните от двете жилища имат височина от 16 до 25 см, диаметър на устието — от 8 до 10 см и дебелина на дръжката — от 1,5 до 3 см.

Цилиндрични чаши с висока дръжка (фрагменти от поне 6 съда). Високо цилиндрично тяло с прав изтъняващ или равно отрязан ръб на устието, обикновено с равно дъно — по изключение конкавно, много добре загладена или излъскана външна повърхност (обр. 4 *б*). Дръжката е висока вертикална — лентеста или с овално напречно сечение. Излиза непосредствено над дъното и завършва с гъбовиден (?) или цилиндричен израстък вероятно под нивото на устието. В горната си част тя е свързана с тялото на съда чрез хоризонтален напречник. Съдовете от този вид не са украсени. Диаметърът на дъното, приблизително равен на диаметъра на устието, е от 9 до 12 см.

Широки разлати паници върху четири високи крачета (фрагменти от поне 13 съда). Устийната част или доста по-рядко устийният ръб са удебелени по вътрешната (горната) страна (обр. 4 *ж*). Крачетата са плътни и почти цилиндрични (обр. 4 *з*). Повърхността на тези съдове е много добре обработена, понякога до излъскване. Удебелената отвътре устийна част е неукрасена или е украсена с групи от успоредни полирани линии (по изключение — съвсем плитки канелюри) с периодично променяща се ориентация, с успоредни съвсем плитки канелюри или с врязана едра мре-

3

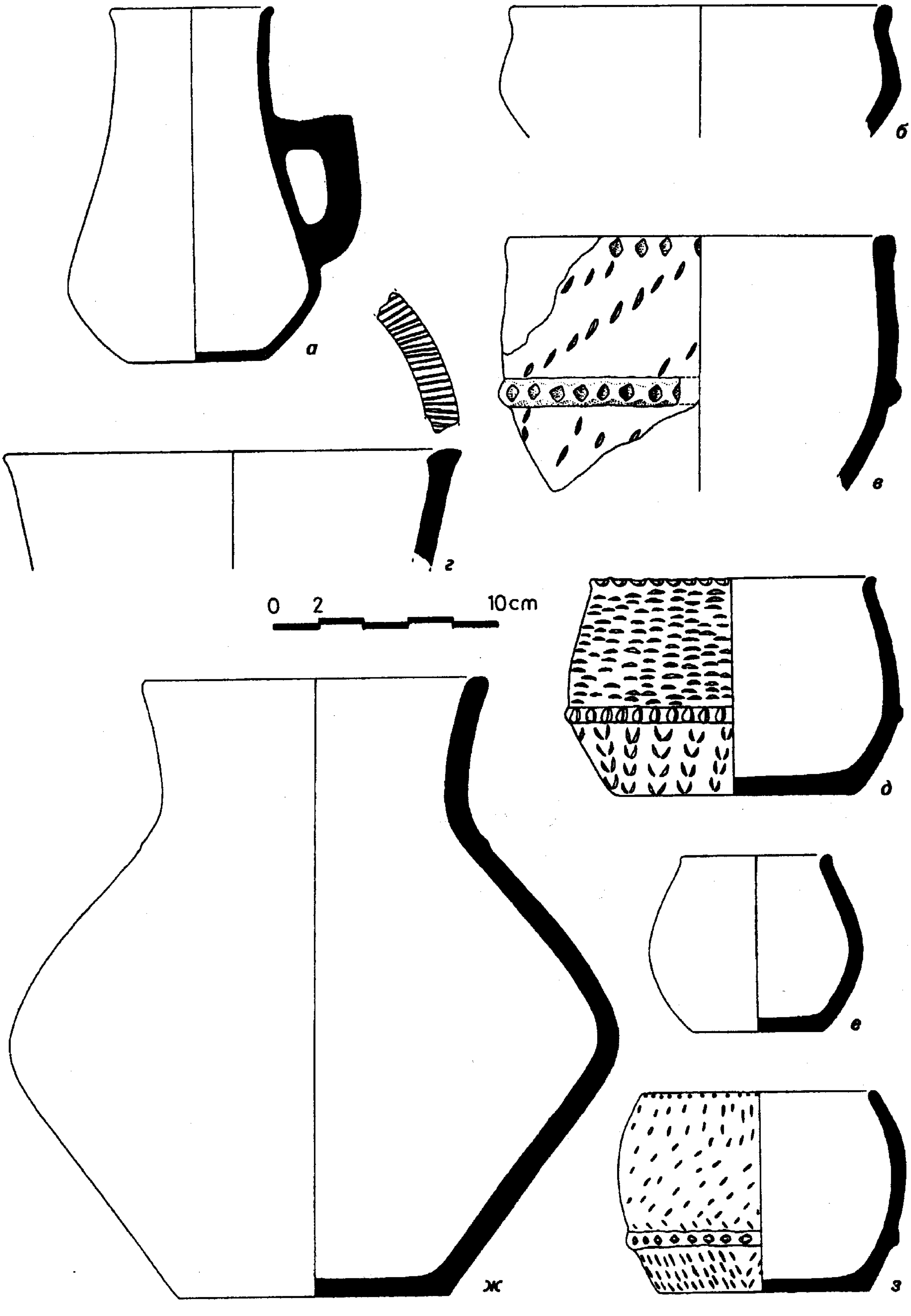

3

жа. Удебеленият устен ръб е неукрасен или е покрит с плитки успоредни канелюри. Диаметърът на тези съдове обикновено е между 25 и 32 см, но понякога и до 40 см. Диаметърът на крачетата е 3—4 см, а височината им достига повече от 8 см.

Дълбоки паници с удебелена отвътре устийна част (фрагменти от поне 16 съда). Равно дъно. Устийното удебеление е добре изразено, обикновено не е украсено, но в редки случаи е покрито с успоредни плитки канелюри или резки (обр. 4 *и*). Добре или много добре загладена повърхност. Диаметърът на устието е между 18 и 36 см, но преобладават съдовете с по-големи размери.

Купи със заоблено биконично тяло, слабо удебеляване отвътре на най-издутата част и слабо изтъняващ, но профилиран навън ръб на устието (фрагменти от 2 съда) (обр. 3 *б*). Много добре загладена повърхност. Диаметър на устието 17 и 20 см, диаметър на съда — съответно с около 1 см по-голям. Открити са в жилище 1. Купа със заоблено биконично тяло, слабо удебелен и съвсем слабо профилиран навън и скосен навътре устиен ръб. Съдът вероятно е имал само една малка заоблена лентеста дръжка, която излиза непосредствено под устието и достига до най-широката част на тялото (обр. 4 *д*). По горната половина на съда и по горната скосена страна на устието са нанесени едва видими успоредни наклонени канелюри. Външната и вътрешната повърхност е добре загладена. Диаметър на устието 17 см, на съда — 19 см. Намерена е в къща 2.

Купи със заоблено тяло (фрагменти от поне 14 съда), с добре и много добре загладена повърхност. Представени са от два типа. Съдовете от първия тип имат разширен навън и заравнен отгоре устиен ръб (с диаметър 16—20 см), а тези от втория тип — непрофилиран устиен ръб (с диаметър 25—38 см).

Малки гърневидни съдове с яйцевидно тяло (фрагменти от поне 6 съда), тънкостенни, устието обикновено е слабо профилирано навън (диаметър 8—12 см). В два случая съдовете са били снабдени с по две вертикални възжести дръжки с особена форма, разположени на малко разстояние под устийния ръб.

Малка чаша с удължено сферично тяло и слабо профилирано устие (обр. 3 *е*). Черна излъскана повърхност. Диаметър на устието 8 см, на дъното — 6 см, височина на съда — 8,5 см. Намерена е в жилище 1.

Вани с цилиндрично тяло (фрагменти от 2 съда). Устието (с ширина на стената) е заравнено отгоре, но има заоблени странични ръбове. Съдът е с добре загладена повърхност. Диаметър на устието 20 см. Вани с обърнато конично тяло (фрагменти от 4 съда). Устийният ръб е разширен навън и навътре и е ко̀со отрязан, т. е. устийната част е по-широка от стената на съда (обр. 3 *г*). В два случая по заравнената горна повърхност на устието чрез полиране са нанесени успоредни напречни или наклонени линии. Диаметър на устието — от 20 до 25 см.

Бъчвовидни купи (фрагменти от поне 18 съда) с прав ръб на устието (обр. 3 *в, д, з*). Външната страна е преднамерено грубо загладена. По устийния ръб отвън и по най-широката част на съда са моделирани хоризонтални релефни ленти — обикновено горната е по-слабо изразена; по двете ленти са нанесени прещипвания или ямички. Цялата повърхност на съда е покрита с врязана или импресо украса, която може да бъде както еднаква, така и различна по двете половини на тялото. Устийният диаметър на съдовете от този вид е между 13 и 21 см.

Гърневидни съдове със заоблено тяло, ниска или висока цилиндрична (слабоконична) шия (фрагменти от поне 32 съда). По-малки, както и сравнително големи съдове, в редки случаи с възжести дръжки. Прав устиен ръб, понякога съвсем слабо профилиран навън. Добре до много добре загладена горна повърхност. Диаметър на устието — от 9 до 22 см. Гърневиден съд със заобленобиконично тяло и висока обърнатоконична шия (обр. 3 *ж*). На прелома между тялото и шията е моделирана релефна лента. Горната част на съда е много добре загладена, долната е покрита с много фина организирана барботина. Диаметър на тялото 32 см, на устието — 13 см. Намерен е в къща 1.

Гърневидни съдове със заоблено тяло и прав устиен ръб (фрагменти от поне 30 съда). Сравнително големи, с добре загладена повърхност. Диаметър на устието — от 18 до 32 см.

Урновиден съд с цилиндрична горна и обърнатоконична долна част, с разширен навън и заравнен отгоре устиен ръб. Добре загладена повърхност. Диаметър на устието 30 см. Открит е в жилище 2.

Паници, средно дълбоки и дълбоки (обр. 4 *а*) (фрагменти от поне 58 съда). Стените са слабо извити навън, ръбът на устието е изтъняващ, в редки случаи остава с дебелината на стените. Добре и много добре загладена повърхност. Диаметър на устието — от 19 до 40 см.

Описаните 12 вида съдове включват значителна част от най-често срещаните керамични форми в култура Караново III. Те показват както продължаване на раннонеолитната традиция, така и появата на съвсем нови форми, характерни за първата половина на късния неолит в Тракия. За съжаление, вторичното изпичане е отнело възможността за пълен технологичен анализ. Само отделни фрагменти свидетелстват, че съдовете са имали предимно тъмна повърхност. Това със сигурност не се отнася за бъчвовидните купи, чийто първоначален цвят е бил червено-кафяв. Доколкото може да се съди, повърхността на съдовете не е била ангобирана. Като опостнител в глиненото тесто е използван главно ситно натрошен варовик и по изключение кварцов пясък. Фините частици слюда в някои съдове вероятно са естествен примес в глината.

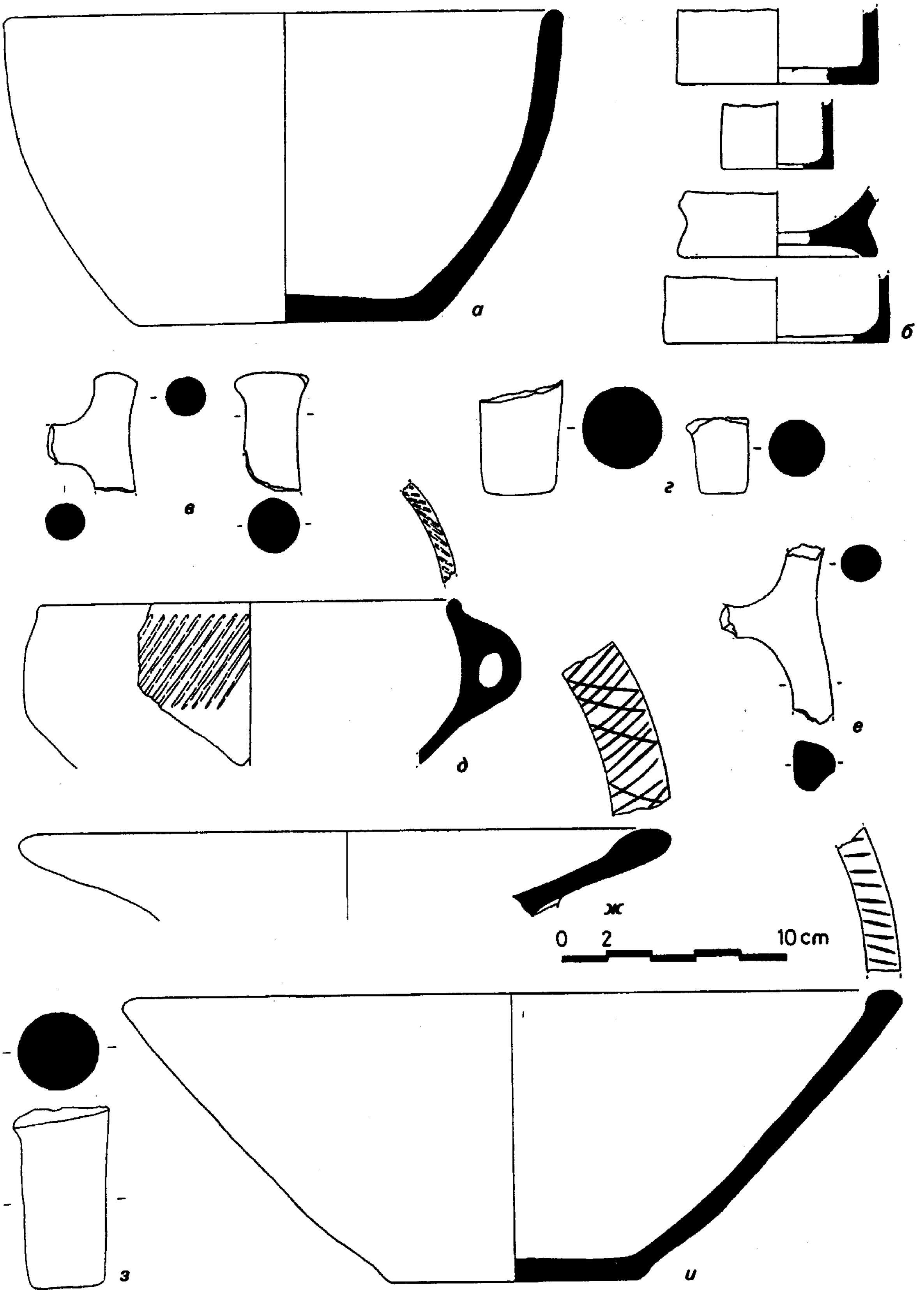

4

• *Обр. 4. Селищна могила Караново. Североизточен сектор, пласт III, керамични съдове от жилище 2. Късен неолит. Fig. 4. Tell Karanovo. Secteur nord-est, couche III, céramiques d'habitation 2. Néolitigue tardif*

Анализът на керамичните комплекси в Тракия в контекста на Югоизточна Европа позволява синхронизирането на култура Караново III с финалните фази на културите с рисувана керамика в централнобалканската зона и финалната фаза Зарку на култура Сескло в Тесалия. Това означава, че култура Караново III предхожда възникването на хронологическия хоризонт Винча А-В$_1$ — Димини-фази Цангли-Лариса и Арапи — Ситагри I-II — Парадими I-III — Дудещи — Боян-Болинтинеану[11]. Калибрираните радиовъглеродни дати, предимно за тел Караново, включително и една от описаното жилище 2[12], поставят развитието на къснонеолитната култура Караново III в третата четвърт на VI хил. пр. Хр.

---

[1] G. I. Georgiev. Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). — In: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Praha, 1961, 45—100.

[2] Г. И. Георгиев. Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в днешните български земи. — Археология, 1974, № 4, 1—18.

[3] V. Nikolov. Mittelneolithische Keramik aus Karanovo: typologische Charakteristik. — Balcanica, 23, 1992, 121—131.

[4] V. Nikolov. Spätneolithische Siedlungen in Thrakien: das Problem Karanovo IV. — Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde, 2, 1993, 157—190.

[5] В. Николов. Бележки за периодизацията и хронологията на неолита в Тракия. — Годишник на Департамент Археология — НБУ, 1, 1994, 255—262; Notes the Periodization and Chronology of the Neolithic in Thrace. — In: Studia in honorem Alexandri Fol (Thracia, 11). Serdicae, 1995, 63—70.

[6] Г. И. Георгиев. Из живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в България. — В: Археологически открития в България. София, 1957, 43—44; Главни периоди в развитието на културата през неолита и медната епоха в България в светлината на найновите археологически проучвания. — Swiatowit, 23, 1960, p. 321; Kulturgruppen..., p. 67.

[7] G. I. Georgiev. Beiträge zur Erforschung des Neolithikums und der Bronzezeit in Südbulgarien. — Archaeologia Austriaca, 42, 1967, Abb. 19.

[8] G. I. Georgiev. Kulturgruppen..., Abb. 3, 2.

[9] Ibidem, Taf. XVII, 1.

[10] St. Hiller, V. Nikolov. Tell Karanovo 1988. Salzburg, 1988, Abb. 13—15; Tell Karanovo 1990. Salzburg, 1990, Abb. 1.

[11] V. Nikolov. Mittelneolithische Keramik..., 128—129.

[12] P. Breuning. ^{14}C-Chronologie des vorderasiatischen, südost- und mitteleuropäischen Neolithikums. Köln—Wien, 1987, p. 113. Датата от жилище 2 е Bln-158 4410±100 b. c.; калибрирана по кривата на Stuiver-Becker 1993 тя попада в интервала 5435—5260 BC (за калибрацията дължа благодарност на Я. Бояджиев).

Deux habitations et leurs complexes céramiques de la couche Karanovo III, dans le tell Karanovo

V. NIKOLOV

(Résumé)

Les deux habitations présentées dans cet article et se situant dans la couche III du tell Karanovo ont été mises au jour par G. I. Georgiev, en 1954, dans le secteur nord-est. Elles se trouvaient l'une à côté de l'autre, à une profondeur de 9,80 m. Elles sont construites suivant la technique traditionnelle employée en Thrace — un treillis enduit d'argile. Les habitation sont détruites par un incendie. L'habitation 1 a une fondation approximativement rectangulaire, d'une longueur des axes de 7,50×6,10 m; elle comprend deux locaux. Dans la partie sud du mur oriental est édifié un petit élargissement rectangulaire. L'habitation 2 a un plan rectangulaire de dimensions 8,20×7 m. Son espace intérieur est divisé en trois parties.

Les complexes céramiques recueillis parmi les vestiges des deux constructions comprennent plus de 100 récipients conservés en partie. Sont présentés plus de 12 types, parmi lesquels des récipients particulièrement significatifs: vases à l'anse en forme de bâton, bocaux cylindriques à l'anse haut, larges jattes évasées sur quatre pieds élevés, cuves de forme cylindrique ou conique renversée et coupes en forme de pots à décor impresso.

Les deux habitations et leurs complexes de céramiques représentent la culture Karanovo III qui se rapporte au néolithique tardif en Thrace.

Археоботанически материали от къснонеолитно жилище в селищната могила Караново

ЦВЕТАНА ПОПОВА

Материал и методи

Изследваният овъглен растителен материал е събран от Г. И. Георгиев върху пода на жилище 2 от пласта Караново III в Североизточния сектор на селищна могила Караново през есента на 1954 г. Според В. Николов жилището се отнася към първата половина на късния неолит в Тракия[1]. Взети са 14 проби. Количеството на всяка една от тях е различно от 80 до 150 грама. Степента на съхраненост на зърната е добра, което позволява видовото им определяне. След пресяване на материала чрез система от сита с диаметър на отворите от 0,2 до 0,5 мм, растителните останки са определени чрез използването на микроскоп МБС-9 и сравнени с определители[2]. Констатирани са следните видове:

Житни растения:

Triticum monococcum — еднозърнеста пшеница,
Triticum dicoccum — двузърнеста пшеница,
Hordeum vulgare var. nudum — голозърнест ечемик.

Бобови растения:

Lens culinaris — леща,
Vicia ervilia — уров.

Диворастящи плодове от:

Cornus mas — дрян (дренки)
Facus sp. — бук (жълъди).

Дървесина:

Quercus sp. — дъб,
Pinaceae — иглолистни.

Обсъждане на резултатите

Житни растения

Еднозърнеста пшеница. Открита е в две проби. Степента на запазеност на зърната е добра. Едната проба представлява смес от еднозърнеста и двузърнеста пшеница, но преобладава еднозърнестата. Втората проба съдържа уров с малобройни зърна от еднозърнеста пшеница, които може би са попаднали там случайно. Зърната и от двете проби имат средни размери с типични за вида морфологични признаци.

Двузърнеста пшеница. Намерена е само в една проба като смес с еднозърнеста. Вероятно смесването е станало впоследствие, още след прибирането на реколтата.

Голозърнест ечемик. Открит е в една проба. Цялото ѝ количество принадлежи само на този вид.

Една от пробите представлява овъглена разнородна зърнена маса. В нея са открити фрагменти и единични цели зърна от еднозърнеста пшеница. По всяка вероятност това е едро смляно жито.

Бобови растения

Леща. Открита е в една проба. Характеризира се с типичната за медитеранския ѝ произход дребнозърнестост, позволяваща причисляването ѝ към вида Lens culinaris var. microsperma.

Уров. Този вид е идентифициран само в една проба. Семената са добре съхранени, примесени са с отломки от друг вид житни, вероятно от еднозърнеста пшеница.

Всички установени в жилището видове семена са културни и са типични за неолита. Всъщност, най-често използваните пшеници през цялата класическа праистория са еднозърнестата и двузърнестата, а също и голозърнестият ечемик.

Диви плодове

Откритите плодове — дренки и жълъди, са много добре консервирани. Жълъдите вероятно са служели предимно за храна на животните, по-специално на свинете, но остава неясен въпросът, защо са открити в жилището. Някои данни свидетелстват, че понякога брашно от жълъди е било примесвано с житно брашно при недостиг на храна[3].

Дървесина

Материалите от овъглена дървесина — дъб и иглолистни, доказват съществуването им в района на Караново. Част от фрагментите представляват вероятно отломки от конструкцията на жилището.

Макар и от един затворен комплекс, изследваните материали са избирателно събирани и не подлежат на статистически анализ. Резултатите потвърждават данните от други проучвани неолитни обекти в Тракия.

---

[1] Срв. статията на В. Николов в същата книжка на списанието.

[2] H. Verner, B. Pawlik, F. Schweingruber. Botanical Macroremains. Bern — Stuttgart, 1988, p. 98, 144; F. Schweingruber. Microscopic Wood Anatomy. Zürich, 1986, 62—66.

[3] Д. Кларк. Доисторическая Европа. М., 1953, с. 67.

Matériaux archéo-botaniques d'une habitation du néolithique tardif, dans le tell Karanovo

C. POPOVA

(Résumé)

Le matériau végétal carbonisé qui a été étudié est recueilli sur d'habitation 2 dans la couche Karanovo III du secteur nord-est du tell Karanovo. Il se rapporte au néolithique tardif. On a constaté les espèces végétales suivantes: blé,orge, vesce, lentilles, cornouiller et faînes, ainsi que moelle de chêne et de conifères.

Тракийски могили в местността Ябланица край Етрополе

АНЕЛИЯ БОЖКОВА, ДАНИЕЛА АГРЕ

По инициатива на музея в гр. Етрополе през 1987 г. беше сформирана експедиция за теренни археологически проучвания и изработване на археологическа карта на района[1]. В рамките на дейността ѝ през 1987 и 1988 г. бяха проучени чрез археологически разкопки две надгробни могили в м. Ябланица на около 4 км западно от града. В района има значителен брой могили, пръснати поединично или на малки групи по склона на северния бряг на р. Ябланица. Проучените могили представляват част от подобна група, разположена в стръмна ливада, в непосредствена близост (източно) до вилната зона при Люташката махала. Тя включва една по-голяма (с височина около 2 м) и четири по-малки, почти заличени могилки.

Могила № 3

Могилата е с малки размери — вис. 1,20 м и диам. на основата 15 м (И—З)x14 м (С—Ю) (обр. 1). Натрупана е от светлокафява песъчлива пръст, хомогенна по състав и цвят в целия насип. В югозападната част на могилата на дълбочина от 0,50 до 1,10 м бе разкрито каменно струпване с неправилна полусферична форма, изградено от необработени камъни с различна големина (от 0,10 до 0,50 м). Целостта на струпването е нарушена в неговата югозападна част, където бе отбелязано празно пространство с правоъгълна форма, вероятно следа от стар иманярски изкоп.

При разчистване и снемане на камъните от струпването на различни места и дълбочини бяха открити два керамични съда и група от бронзови и сребърни накити. Останки от самото погребение не бяха открити. За отбелязване е, че кратеровидният съд бе намерен *in situ,* затиснат от всички страни с камъни и запълнен във вътрешността с чиста пръст.

Големият глинен съд (кат. № 1 и обр. 2) принадлежи към една от разновидностите на масово разпространените в Тракия кратери, често употребявани в погребалния ритуал като урни. Формата на съда и съотношението

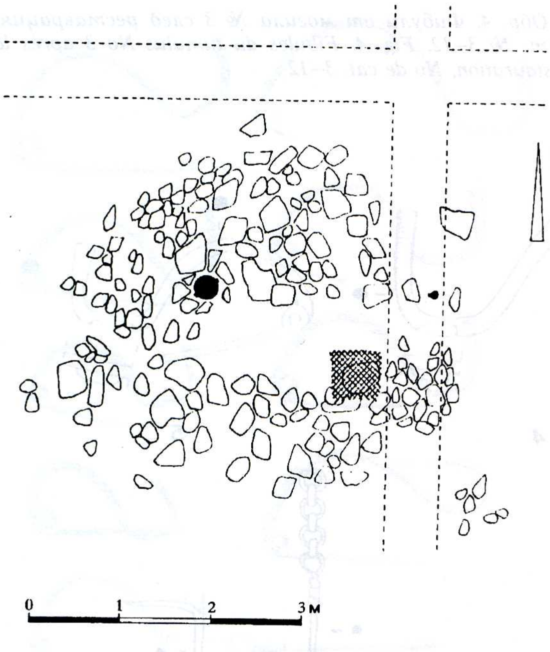

1

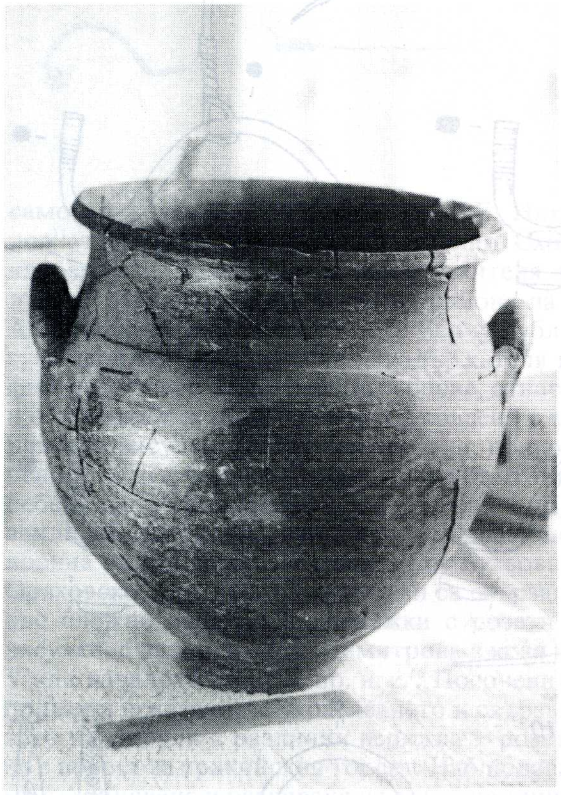

2

• *Обр. 1. Каменно струпване в могила № 3. Fig. 1. Entassement de pierre dans le tumulus No 3*

• *Обр. 2. Кратеровидна урна, кат. № 1. Fig. 2. Urne en forme de cratère, No de cat. 1*

между неговите отделни пропорции го приобщава към една междинна група кратеровидни урни от IV в. пр. н. е., които маркират етап в развитието на керамичния тип от нисък към по-източен и строен силует на тялото. Тези критерии са показателни за датировката на урната, която има близки паралели в погребалните комплекси при Мезек (Свиленградско), Зимнича, Енисала и др.[2], и може да се отнесе най-общо към средата на IV в. пр. н. е.

Формата на малката чашка (кат. № 2) повтаря тази на група тракийски кани, произвеждани в два основни варианта от V в. пр. н. е. насетне[3]. Устието и горната част на дръжката не са запазени, но според формата на тялото и оформянето на дъното може да се допусне по аналогии, че съдът е имал слабо разширяващо се навън равно отрязано устие и дръжка, издигаща се до нивото на устието или малко над него. Тези характерни белези са типични за каните, датирани главно от средата на IV в. пр. н. е. насетне, за разлика от по-ранните екземпляри, снабдени с висока дръжка и високо и тясно конкавно дъно[4].

Десетте открити в могилата фибули (кат. № 3—12, обр. 3, 4) дават възможност да се направят редица наблюдения и изводи. Всички те, с изключение на описаната под кат. № 3, вероятно са дело ако не на един майстор, то поне на едно и също ателие. Техниката на изработването им е сравнително проста. Направени са от обла тел, която при иглата, примката и иглодържателя е леко изтънена, а при дъгата на лъка и продължителя остава малко по-дебела. Иглодържателят навсякъде е оформен чрез изтегляне на езиковидна пластинка. Продължителят се извива вертикално нагоре и при всички фибули завършва във формата на конус, обърнат с основата нагоре. Той е орнаментиран с различен брой врязани концентрични пояси. Лъковете на фибулите са с кръгло или обло сечение (с изключение на описаната под № 10, чийто лък е с кръстовидно сечение). Тези фибули спадат към IV вид по класификацията на В. Миков[5], към III тип по класификацията, предложена от Т. Златовска и Д. Шелов[6], и към тип II а по тази на Д. Берчу[7], датирани в широките граници на V—IV в. пр. н. е. Както отбелязват Т. Златковска и Д. Шелов, фибулите от този тип представляват локален вариант, разпространен в Северозападна Тракия[8]. Повечето от тях са открити в некрополите около Враца, Етрополе, Троян, Севлиево[9]; броят им в другите области на Тракия е незначителен. На север от Дунава фибули с идентични характеристики са представени с единични находки в некрополи, датирани в V—IV в. пр. н. е.[10]

Описаните под № 7 и 8 фибули са част от един накит. Те са съединени посредством бронзова верижка (обр. 5) от кръгли елементи, от които е запазена малка част. Двата края на верижката са прикачени за лъковете на фибулите чрез завършващи с халки прави парчета бронзова тел. От тракийските земи не ни е известен точен паралел на свързване на две фибули с този вид верижки. Подобна верижка,

• *Обр. 3. Фибули от могила № 3 преди реставрация, кат. № 3–12. Fig. 3. Fibules du tumulus No 3, avant la restauration, No de cat. 3–12*

• *Обр. 4. Фибули от могила № 3 след реставрация, кат. № 3–12. Fig. 4. Fibules du tumulus No 3 après la restauration, No de cat. 3–12*

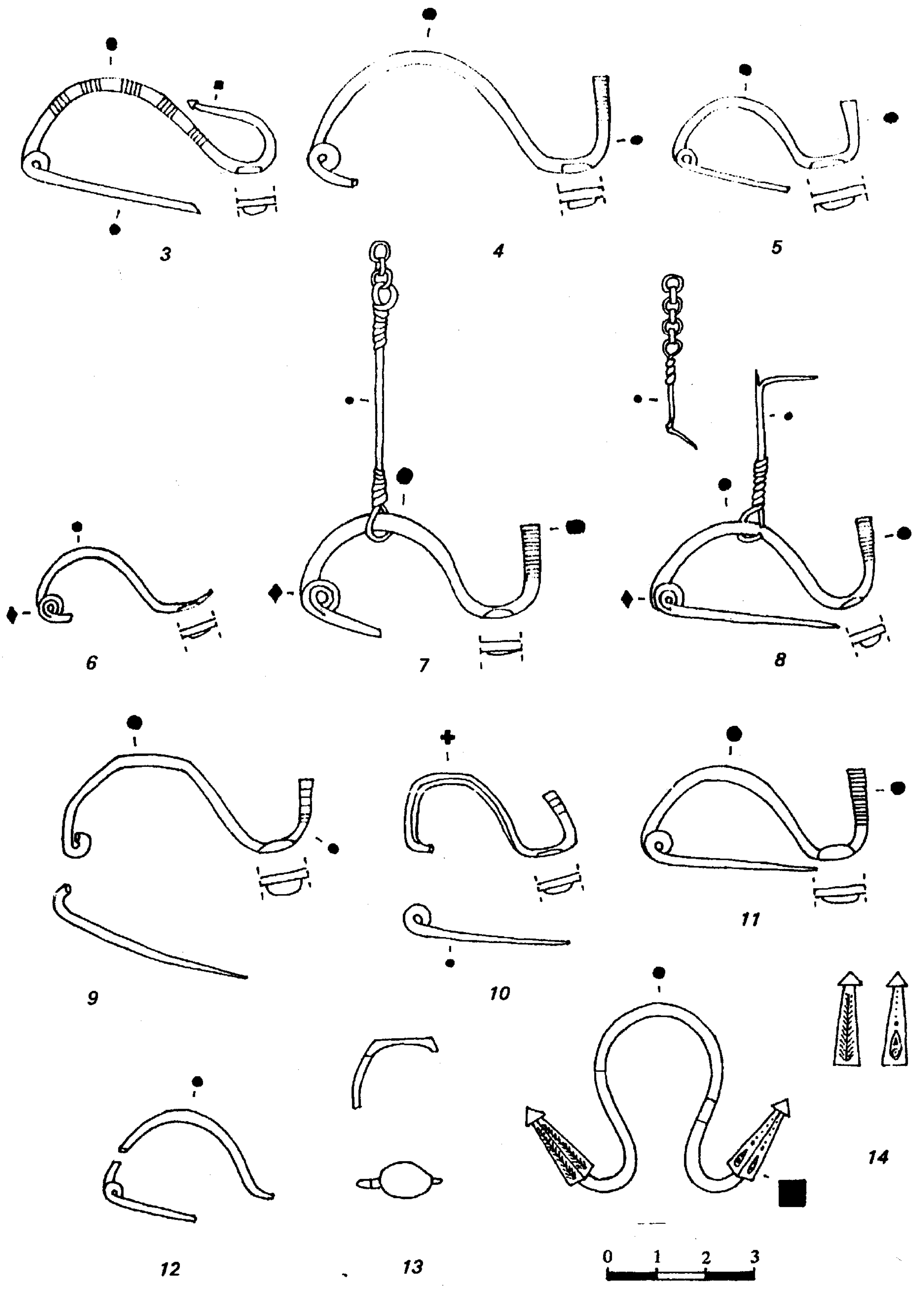
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
0
1
2
3

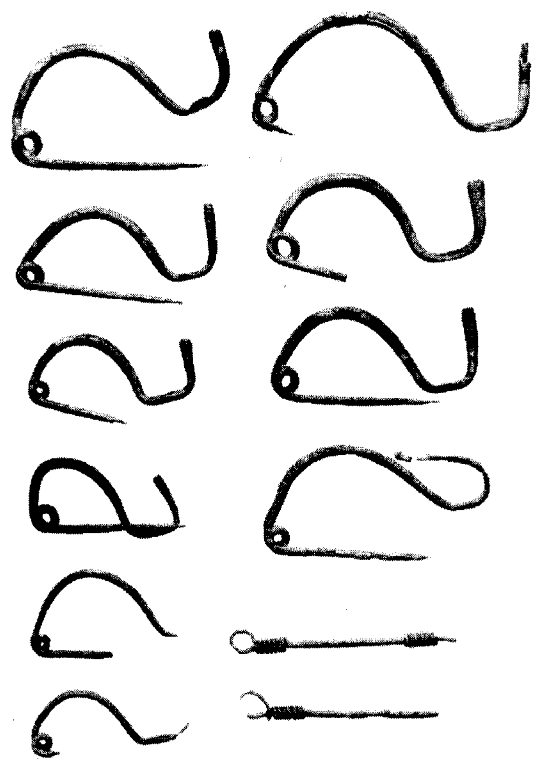

4

само че желязна е публикувана от Б. Николов[11], но е представена самостоятелно. Сходна верижка, захваната за продължителя на лъка, е открита в погребение от района на с. Абланица, Благоевградско[12]. Д. Берчу публикува верижка, захваната за иглодържателя на фибулата[13]; тя е открита в погребение, отнасящо се към IV в. пр. н. е. Богато украсени с верижки и висулки са златните фибули, прикрепени към двете страни на нагръдника от погребението в могилата Мушовица при с. Дуванли, Пловдивско[14], датирано в първата половина на V в. пр. н. е.[15] Накитът от Букьовци, Оряховско, при който пет фибули са свързани със сложно изработени верижки с розети и висулки, е датиран от А. Димитрова в края на V или началото на IV в. пр. н. е.[16] Посочените примери показват, че украсяването и свързването на фибули с различни верижки и розети не е новост за тракийския торевт. Наблюдаваме съхраняване и развиване на една традиция, която е била разпространена в различни етнокултурни райони на древна Тракия.

Известно е, че в един обширен географски ареал, простиращ се по протежение на старопланинската верига от Чипровци на запад до Троян на изток, в древността се е добивало значително количество мед, сребро и желязо[17]. Може да се предположи, че в близост до тези рудни залежи са съществували ателиета за производството на метални изделия. Освен разглежданите девет бронзови фибули, все в района на Етрополе и Ботевград са открити и сребърни от същия тип[18].

Извън направените наблюдения остава фибулата, описана под кат. № 3. Тя има поразлична форма, отнесена от В. Миков към II класификационен вид, датиран отново в I—IV в. пр. н. е.[19] Т. Златковска и Д. Шелов смятат, че този II вид е изкуствено определен и го обединяват с III, като не оспорват датировката на В. Миков[20].

В последните години в средите на българските археолози (и специално в Секцията по тракийска археология при АИМ) се дискутира върху възможностите за изработване на попрецизна хронология на тракийския тип фибули, като се търси развитието на формите от по-прости — с вертикален продължител, към по-сложни — с продължител, извиващ към лъка, често с S-овидна форма. Едновременното битуване на двата типа е представено както в публикуваният тук гробен комплекс (в който количествен превес има по-ранният тип), така и в културните пластове на Севтополис[21], където фибулите с S-овиден продължител са далеч по-многобройни от тези с вертикален и вероятно маркират епохата, в която новата форма вече се налага като мода.

Сред гробния инвентар е и един бронзов пръстен (кат. № 13), семпъл и непретенциозен като всички подобни изделия на масовото занаятчийско производство[22]. Върху елипсовидната плочка личат неясни следи от гравирана украса, която се среща често като главен декоративен елемент за този вид паметници, от тракийските земи и други райони на античния свят[23].

От всички накити, открити в могилата, без съмнение най-изящна е сребърната обеца-висулка (кат. № 14, обр. 6). Този тип обеци се среща сред тракийските находки от началото на V до началото на III в. пр. н. е.[24] Типични образци са обеците от Мушовица и Кукува могила при Дуванли[25]. Подобни примери са известни и извън пределите на Тракия — от Кипър, Родос, Македония, Южна Русия[26]. Откритите в Русия екземпляри се срещат в погребения от IV. в. пр. н. е. и се определят като тракийски или направени по тракийски образци[27].

Популярността на обеците-висулки в тракийска среда се потвърждава и от присъствието на тяхното изображение като елемент от декоративната украса на редица други паметници, например нагръдниците от Войниците (Чирпанско) и Старо село (Сливенско)[28]. Обеци с формата на омега са представени и като печати върху устието на питос от Севтополис[29].

Най-впечатляваща при висулката от Етрополе е своеобразната ѝ и оригинална орнаментация. Една от призмите ѝ е украсена с орнамент „рибена кост", използван и при други произведения на тракийските майстори (напр. стилизираното „дърво на живота“ при нагръдника от Старо село), а другата — с орнамент „птиче око“ и един ред вертикално изчукани точици. Орнаментацията на втората призма повтаря схематично украсата на краищата на златните обеци от Мушовица, изпълнена обаче с друга техника — гранулация[30].

На този етап на проучване е трудно да се установи мястото на производство на висулката от Етрополе. Нейната изработка издава ръката на опитен майстор, който се придържа към традиционната форма и същевременно проявява изобретателност, като създава накит със собствена художествена характеристика и стилов облик. Възможно е висулката да е произведена в някое от ателиетата, разположени в големите центрове на юг от Стара планина. Не е изключено обаче тя да е дело на местно ателие, имайки предвид големите сребърни разработки около Етрополе и изказаното погоре предположение за местното производство на фибулите, открити в същото погребение. В случая трябва да се отбележи, че висулката е изработена от тракийски торевт, който следва утвърдена вече в V в. пр. н. е. традиция за направата на този вид накити, като я изчиства от натрупаност и ѝ придава съвършен и завършен вид.

Направеният анализ и приведените аналогии на съдовете и накитите, открити в могилата, позволяват цялата находка да се датира около средата на IV в. пр. н. е.

Могила № 4

Могилата е ниска и разлата, със запазена височина ок. 1,0 м и диаметър на основата ок. 10 м (обр. 7). В сърцевината ѝ, малко изместена от центъра, е изградена каменна могилка с размери 5,80 м (И—З)х3,80 м (С—Ю) и височина 0,80—0,90 м. Под каменната могилка на дълбочина 0,80 м бе открито погребение, извършено чрез трупополагане. Скелетът с изпънати крайници е положен по гръб направо върху терена без предварително оформена яма и е ориентиран И—З с глава на запад. Запазен е частично и е в лошо състояние. Поцялостно можаха да бъдат разкрити черепът (с фрагментирана лицева част) и големите кости на краката и дясната ръка. Общата дължина на скелета (без липсващите стъпала на краката) е 1,75 м.

В областта на гърдите на скелета бе открита единствената находка от погребението: фрагментирана сребърна пластинка-нагръдник (обр. 8, кат. № 15). Като предмет с определени функции в гробния ритуал, нагръдникът често присъства в инвентара на тракийските гробни комплекси от V—III в. пр. н. е. и особено при тези на юг от Стара планина[31]. В района на Етрополския Балкан е открит още един нагръдник — от злато, при твърде сходна археологическа ситуация[32]. Въпреки че е бедна, украсата върху нагръдника — изцяло геометрична — предизвиква интерес. Тя е груба, несръчна и се отличава от финото изпълнение на аналогични или сходни тракийски златни нагръдници с прецизна поантилирана техника[33].

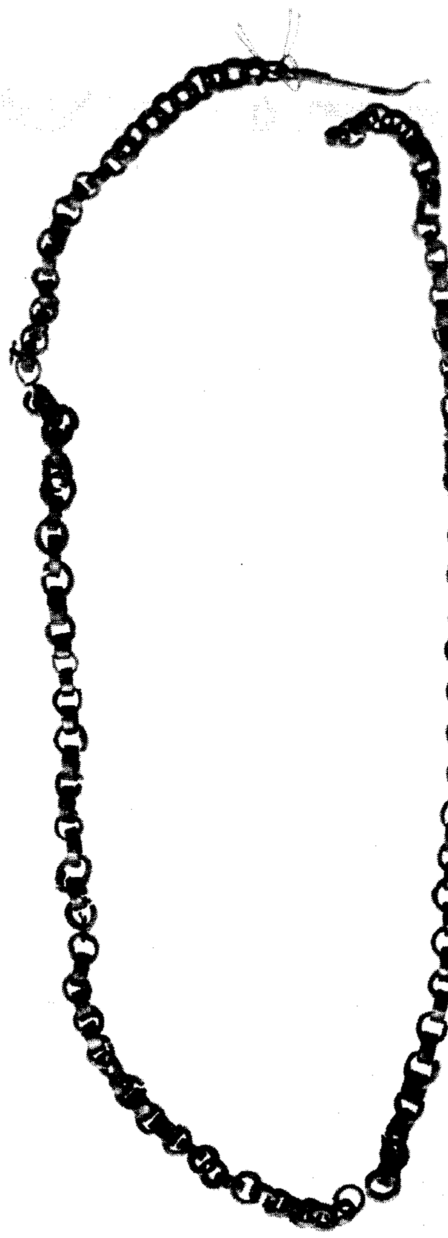

5

- *Обр. 5. Бронзова верижка, част от накит. Fig. 5. Collier de bronze, partie d'une parure*

- *Обр. 6. Сребърна обеца-висулка, кат. № 14. Fig. 6. Boucle d'oreille — pendatif, No de cat. 14*

- *Обр. 7. Могила № 4. Fig. 7. Tumulus No 4*

- *Обр. 8. Сребърен нагръдник, кат. № 15. Fig. 8. Plastron en argent, No de cat. 15*

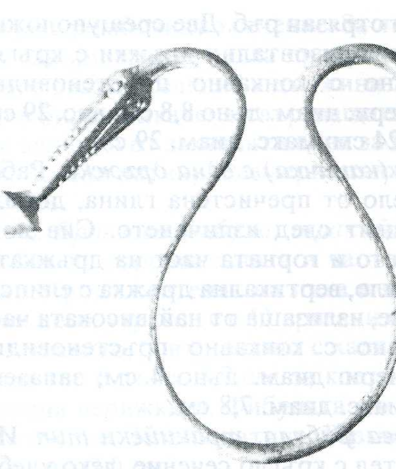

6

Украсени с геометрични орнаменти нагръдници се срещат не само в Тракия, но и в Гърция, антична Македония, Анатолия, Етрурия[34]. Появата им е още в микенската епоха, а по-нататъшното им разпространение в множество етнокултурни зони на Югоизточна Европа и Предна Азия се обяснява с идеологическите структури и религиозните вярвания на древните общества[35].

От Тракия са известни различни по форма и орнаментация нагръдници, изработвани от злато и сребро. Нагръдникът от Етрополе има елипсовидна (листовидна) форма. Като един от паралелите на неговата орнаментация може да се посочи златният нагръдник от Арабаджийската могила[36], датиран в края на V в. пр. н. е. и представящ „дървото на живота“ в силно стилизиран вид. Същият мотив, предаден съвсем условно, присъства и при нагръдника от Голяма Желязна, Ловешко[37]. Той е открит в могилно погребение, вероятно на жена, датирано в V—IV в. пр. н. е. Обединяващото в трите нагръдника е поставянето на централно място на изображението на „дървото на живота“, което е свързано както в тракийското, така и в други древни изкуства с идеята за безсмъртие[38].

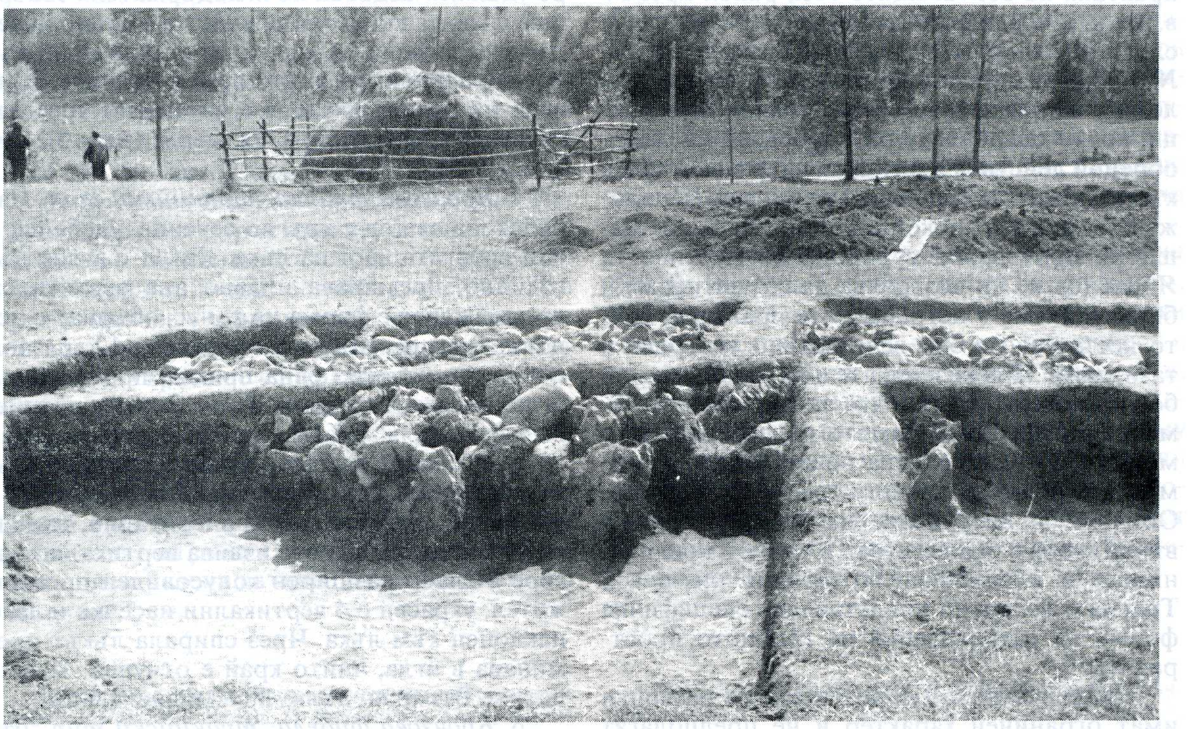

7

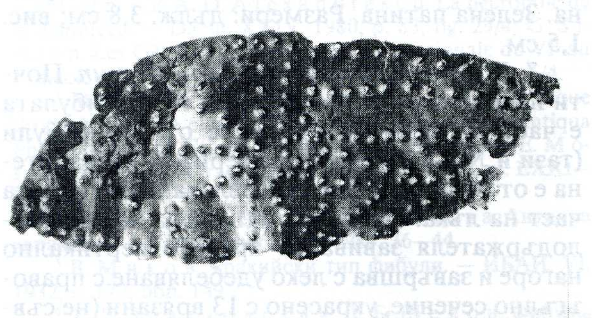

8

Едва ли нагръдникът от Етрополе е носен приживе, тъй като дебелината му е около 1/2 мм и трудно би издържал дълготрайна употреба. По-скоро е бил създаден специално за погребалния ритуал. В литературата вече е изказано предположение, че някои от нагръдните пластинки са изработвани за самото погребение и се явяват атрибут, характеризиращ гробния ритуал, като част от погребалното облекло[39]. Вероятно този нагръдник е дело на местен торевт — към това насочват и украсата, и самата изработка. Съдейки по формата и украсата на нагръдника и на посочените му паралели, може да се приеме, че погребението се отнася към IV в. пр. н. е.

Откритите досега нагръдници в Тракия са най-често златни и се срещат в погребения на представители на аристокрацията. Намирането на сребърния нагръдник от Етрополе в напълно лишен от друг инвентар гроб не позволява подобна тенденция да се абсолютизира.

Проучването на двете могили от некропола в м. Ябланица край Етрополе и откритите в тях находки позволяват да бъдат повдигнати някои въпроси, свързани с погребалните практики на обитаващите този район през IV в. пр. н. е. тракийски племена. Отсъствието на следи от извършване на погребение в могила № 3 поражда предположението, че тя принадлежи към онази категория могилни паметници, които съхраняват разнообразни следи от обредни действия и ритуали, свързани с култа към мъртвите, независимо че в тях не са положени останки от покойник. Липсата на по-мащабни проучвания в района на местността Ябланица не ни позволява да коментираме и биритуализма в погребалните практики, който несъмнено е бил вече трайно утвърден в тази епоха. При разкопките и на двете могили бе установена традицията за издигане на каменна могилка над самото погребение, като могила № 4 е изградена почти изцяло от камък и е покрита с много тънък слой пръст. Обичаят за натрупване на каменна могила върху гроба е съществувал и в други предпланински и планински скотовъдни племена в Тракия и вероятно представлява специфична форма на сакрализация на гробното пространство[40].

Публикуваните тук резултати от разкопки имат ограничен характер и не предполагат обобщения относно спецификата и регионалните белези на културата в този слабо познат в археологията район на древна Тракия. Проведените в последните години от Даниела Агре нови проучвания в Етрополско, чиято публикация е предстояща, разшириха осезателно познанията в областта на погребалните практики и ритуали и подкрепиха хипотезата за съществуването на местни ателиета за металообработване.

Каталог

1. Кратеровиден съд. Изработен на колело от добре пречистена глина, добила сиво-кафяв цвят след изпичането. Камбановидна форма на тялото. Устието е слабо издадено навън, с косо отрязан ръб. Две срещуположно разположени хоризонтални дръжки с кръгло сечение. Дъно с конкавно пръстеновидно столче. Размери: диам. дъно 8,8 см; вис. 29 см; диам. устие 24 см; макс. диам. 29 см.

2. Чашка (каничка) с една дръжка. Работена на колело от пречистена глина, добила сиво-кафяв цвят след изпичането. Сив лом. Липсва устието и горната част на дръжката. Биконично тяло, вертикална дръжка с елипсовидно сечение, излизаща от най-високата част на съда. Дъно с конкавно пръстеновидно столче. Размери: диам. дъно 4 см; запазена вис. 8,7 см; макс. диам. 7,8 см.

3. Бронзова фибула, тракийски тип. Изработена от тел с кръгло сечение, леко удебелен в горната част на лъка. Лъкът дъговидно извит, орнаментиран с пет групи врязани насечки (по 4 във всяка група). Изведеният нагоре удължен издатък на иглодържателя завършва с малка конусовидна част и е силно наведен към лъка на фибулата. Чрез примка лъкът преминава в игла, чийто връх е отчупен. Езичето на иглодържателя е изтеглено чрез изчукване. Зелена патина. Размери: дълж. 5,2 см; вис. 2,5 см.

4. Бронзова фибула, тракийски тип. Изработена от тел с кръгло сечение, удебелен в най-високата част на лъка. Лъкът е извит дъговидно, преминава плавно във вертикален продължител с форма на конус, обърнат с основата нагоре. Конусът е украсен с 12 врязани пояса. Лъкът чрез една примка преминава в игла, запазена с дълж. 1 см. Зелена патина. Размери: дълж. 6,2 см; вис. 3,0 см.

5. Бронзова фибула, тракийски тип. Лъкът има кръгло сечение, в най-високата част е удебелен. Преминава в хоризонтално, издължено краче, след което извива вертикално нагоре в слабо разширен конусовиден продължител, украсен с 4 вертикални насечки и леко наклонен към лъка. Чрез спирала лъкът преминава в игла, чийто край е отчупен. Зелена патина Размери: дълж. 3,6 см; вис. 1,8 см.

6. Бронзова фибула, тракийски тип. Лъкът е с ромбовидно сечение, леко удебелен в най-високата си част, продължава в изтънено краче. Продължителят на лъка липсва. Чрез спирала лъкът преминава в игла, сега отчупена. Зелена патина. Размери: дълж. 3,8 см; вис. 1,5 см.

7. Бронзова фибула, тракийски тип. Почти идентична с описаната под № 4. Фибулата е част от накит, състоящ се от две фибули (тази и № 8), съединени с верижка. Изработена е от обла тел с леко удебеляване на горната част на лъка. Предната удължена част на иглодържателя завива от крачето вертикално нагоре и завършва с леко удебеляване с правоъгълно сечение, украсено с 13 врязани (не съвсем прецизно) пояса. Чрез спирала лъкът преминава в игла, част от която е отчупена. Иглата има ромбовидно сечение. За лъка е закрепено завършващо с халка право парче бронзова тел с овално сечение и дължина 5,1 см, за което е била прикачена свързващата двете фибули верижка от захванати една за друга халкички. Зелена патина. Размери: дълж. 4,9 см; вис. 2,5 см.

8. Бронзова фибула, тракийски тип. Подобна на гореописаната и част от същия накит. Продължителят на лъка е леко наклонен към него, украсен е с 11 врязани пояса. За лъка е захванато, завършващо с халка парче бронзова тел с дълж. 5,7 см, за което е била прикрепена верижката. Фибулата е в много добро състояние. Зелена патина. Размери: дълж. 4,3 см; вис. 2,0 см.

9. Бронзова фибула, тракийски тип. Изработена от тел с кръгло сечение. Лъкът със сложен профил, удебелен в най-високата част, преминава в хоризонтално краче. Продължителят на лъка е извит вертикално нагоре, конусовидно разширен нагоре, украсен с 6 врязани пояса, разположени на различно разстояние. Чрез спирала лъкът преминава в игла (сега отчупена). Зелена патина. Размери: дълж. 5,1 см; вис. 2,4 см.

10. Бронзова фибула, тракийски тип. Изработена от тел с кръстовидно сечение. Върху целия лък по външната страна са нанесени две успоредни линии, подчертани с ръб. Лъкът преминава в хоризонтално краче. Продължителят е конусовидно разширен и леко извит към лъка. Украсен е с 3 врязани пояса. Примката и иглата са отчупени; иглата е с кръгло сечение. Зелена патина. Размери: дълж. 3,5 см; вис. 1,7 см; дълж. на иглата 3,3 см.

11. Бронзова фибула, тракийски тип. Почти идентична с описаната под № 8. Продължителят на лъка е орнаментиран с 13 врязани пояса. Зелена патина. Размери: дълж. 4,6 см; вис. 2,1 см.

12. Бронзова фибула във фрагментарно състояние. Изработена от тел с кръгло сечение. Лъкът в най-високата си част е удебелен, преминава в хоризонтално краче, продължителят на лъка липсва. Чрез примка лъкът преминава в игла, чийто връх е отчупен. Зелена патина. Размери: запазена дълж. на лъка 3,6 см; на иглата 2,0 см; вис. 2,0 см.

13. Пръстен. Бронз. Фрагментиран. Запазена е плочката с малка част от халката. Халката е изработена от тънка тел с правоъгълно сечение. Към халката е прикрепена тънка, елипсовидна плочка, повърхността ѝ е украсена с изчукани точици. Зелена патина. Размери на плочката: 0,8x1,2 см; дебелина 0,1 см.

14. Обеца-висулка. Сребро. Висулката е направена от тел с кръгло сечение и е извита във формата на омега. Краищата ѝ са оформени във вид на пирамидки, чиито върхове завършват с конусовидна част. Двете пирамидки са с различна орнаментация: едната е украсена с врязан орнамент „рибена кост“, а при другата всяка от страните е украсена с орнамент „птиче око“ и един вертикален ред изчукани точици. При вдигането обецата се разпада на 5 части, впоследствие слепени. Размери: вис. 4,0 см; шир. 3,4 см; дебелина на телата 0,3 см.

15. Сребърен нагръдник с елипсовидна форма. Изкован е от лист, дебел около 1/2 мм. По края е опасан с бордюр от изчукани точки във вид на пунктир. Цялата му повърхност е украсена с изчукани геометрични орнаменти. В центъра на пластинката е представено схематично „дървото на живота“, от едната му страна с помощта на точици са изобразени два кръга, а от другата по същия начин е получена фигурата на ромб и триъгълници. Част от единия край на пластинката липсва. Размери: запазена дълж. 7,0 см; шир. 3,1 см.

---

[1] Изказваме своята благодарност на участниците в разкопките Ив. Панайотов, П. Делев и Ст. Александров, които ни предоставиха правото на публикация на двете могили.

[2] Б. Филов. Златен пръстен с тракийски надпис. — ИБАД, III, 1913, с. 211, обр. 122; Ив. Велков. Разкопките около Мезек и гара Свиленград. — ИБАИ, XI, 1937, с. 191, обр. 1, 2; A. D. Alexandrescu. La nécropole de la Zimnicea. — Dacia, XXIV, 1980, p. 83, fig. 29/4; G. Simion. Les Gètes de la Dobroudja septentrionale du VIe au Ier siècle av. n. è. — Thraco-Dacica, 1976, p. 143, fig. 6/4.

[3] M. Cicikova. Développement de la céramique thrace à l'époque classique et hellénistique. — Acta antiqua Philippopolitana, Studia archaeologica, 1964, p. 43; E. Moscalu. Ceramica traco-getica. Bucuresti, 1983, pl. LXXI—LXXIV.

[4] M. Cicikova. Op. cit.; М. Чичикова. Антична керамика. — Севтополис. Т. 1. 1984, 36—44.

[5] В. Миков. Тракийски тип фибули. — ИБАИ, VI, 1932, с. 173, обр. 149.

[6] Т. Д. Златковская, Д. Б. Шелов. Фибулы Фракии VII—V вв. до н. э. — СА, 1971, 4, с. 64.

[7] D. Berciu. Balcanica. VI. 1943, p. 300.

[8] Т. Д. Златковская, Д. Б. Шелов. Цит. съч., с. 67.

[9] Б. Николов. Тракийски гробни находки от Врачанско. — Археология, 1972, № 3, с. 63, обр. 10 (а—г); Ив. Венедиков. Светилището при Лиляче. — ИБАИ, XVIII, 1952, с. 206, рис. 191, 1; Р. Попов. Халщатски и латенски фибули от разни находища в България. — Сп БАН, VI, 1913, 160—162, рис. 19 и 20; В. Миков. Материали от желязната епоха. — ИБАИ, XXI, 1957, с. 299, рис. 6; А. Милчев. Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско. — ГСУ ФИФ, XLIX, 2, 1957, с. 486, 509—510, табл. IX, 2, рис. 43 а—б.

[10] A. Alexandrescu. A propos des fibules „thraces“ de Zimncea. — Thraco-Dacica, II, 1976, 132—140.

[11] Б. Николов. Тракийски паметници във Врачанско. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 167, обр. 4 (12).

[12] Д. Стоянова-Серафимова. Фракийские фибулы с кельтским влиянием из с. Абланица, Благоевградского округа. — Spartaci Gestis Dedicatum, Blagoevgrad. С., 1981, с. 205, рис. 2 (5).

[13] D. Berciu. Balcania..., p. 300, fig. 6.

[14] Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, с. 104, ил. 214.

[15] M. Reho. La ceramica attica a figure nere e rosse nella Tracia bulgara. Roma, 1990, 154—155.

[16] Ал. Димитрова. Сребърно съкровище от с. Владиня, Ловешко. — ИБАИ, XXIX, 1966, с. 127; A. Dimitrova. Die Fibel vom Typ „Bukjobci“ und ihre Verbreitung in Bulgarien. — Actes du Premier congrès international des études Balkaniques et Sud-Est Européennes. II. S., 1969, 314—316.

[17] Г. Бончев. Старото рударство в България и Македония. — Сп БАН, XIX, 1920, 21—22; Г. З. Коняров. Принос към историята на рударството и металургията в България. С., 1953, с. 124.

[18] Д. Агре. Могила № 1 от некропола край село Скравена, Ботевградско. — Археология, 1990, № 3, с. 18, обр. 2.

[19] В. Миков. Тракийски тип фибули..., с. 172.

[20] Т. Д. Златковская, Д. Б. Шелов. Цит. съч., с. 64.

[21] Л. Огненова. Дребни находки, теракоти, скулптура. — Севтополис. Т. 1. 1984, 170—177, обр. 1—2.

[22] Н. Джамбазов. Гробни находки от с. Крушуна, Ловешко. — Археология, 1962, № 1, с. 56, табл. 3 (а—б); Л. Бобчева. Тракийски некрополи при селата Кръгулево и Черна, Толбухински окръг. — ИНМВ, 1975, 11, табл. 7 (5); Я. Младенова. Накитите от некропола на Аполония. — Аполония. С., 1963, с. 299, табл. 161.

[23] Срв. напр. A. Alexandrescu. Op. cit., fig. 51; P. Amandry. — BCH, 96, 1972, № 2, p. 909, fig. 28.

[24] Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Цит. съч., с. 100.

[25] Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С., 1934, с. 42, обр. 49, с. 87, обр. 109.

[26] R. Vulpe. L'âge du fer dans les régions thraces de la péninsule Balkanique. Paris, 1930; P. Amandry. Collection Hélène Stathatos III. Strasbourg, 1963, 67—68; Э. Яковенко. Рядовые скифские погребения в курганах Восточного Крыма. — Древности Восточного Крыма, 1970, с. 125; С. Капошина. О скифских элементах в культуре Ольвии. — МИА, № 50, с. 230.

[27] В. Петренко. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. Москва, 1978, с. 35.

[28] Ив. Венедиков. Находката от Старо село, Сливенско. — ИАИ, XXVII, 1964, с. 78, обр. 1; Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Цит. съч., ил. 220, 229.

[29] М. Чичикова. Антична керамика..., с. 98, № 11—73, табл. XI.

[30] Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Цит. съч., ил. 179.

[31] Ив. Венедиков. Находката от Старо село..., с. 89.

[32] Непубликувани разкопки на Г. Китов.

[33] Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Цит. съч., с. 104.

[34] Ив. Венедиков. Находката от Старо село..., с. 89; Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Цит. съч., с. 103.

[35] Пак там.

[36] Б. Филов. Надгробните могили..., с. 129, обр. 153.

[37] В. Миков. Тракийски накитни предмети от V—IV в. пр. н. е. — ИАИ, XVII, 1950, с. 148.

[38] Мифы народов мира. Древо жизни. Москва. Т. 1, 1980, с. 396.

[39] Г. Китов. Тракийските могили край Стрелча. С., 1979 (серия Проучвания НЕК), обр. 17.

[40] Ат. Милчев. Археологическо проучване..., с. 462 и сл.; Ат. Милчев, Г. Китов. Тракийски могили край с. Градница, Габровски окръг. — Археология, 1972, № 1, 48—50; Т. Тотевски. Погребални обичаи на местното тракийско население, обитавало горното течение на р. Осъм през периода V—III в. пр. Хр. — Първи международен симпозиум „Севтополис — Надгробните могили в Югоизточна Европа“, 1994, 99—105.

Tumuli thraces de la localité de Jablanica, dans la région d'Etropole

A. BOŽKOVA, D. AGRE

(Résumé)

Le présent article est consacré à l'étude de deux tumuli de la nécropole de „Jablanica“, près de la ville d'Etropole. Les trouvailles mises au jour permettent d'éclaircir certaines questions liées aux pratiques funéraires des tribus thraces ayant habité cette région au IVe siècle av.n.è. Les fouilles des deux tumuli ont révélé la tradition d'élever un petit amas de pierres au-dessus de l'ensevelissement même. Les parures découvertes attestent un très bon niveau de la fonte des métaux et permettent d'émettre des hypothèses sur l'existence d'ateliers locaux.

Les matériaux archéologiques témoignent que la population locale avait entretenu des contacts avec des tribus thraces plus ou moins éloignées. Cette région de la Thrace du nord-ouest apparaît comme un centre spécifique de la culture thrace.

Гробница със стенописи от Анхиало

ИЛИАНА БОНЕВА-ПАСКИЕ

През месец юли 1990 г. се извършват спасителни археологически разкопки в пределите на некропола на римския град Анхиало (дн. Поморие). Разкритият паметник е тухлена гробница с полуцилиндрично сводесто покритие и стенописи. Гробницата се намира на север-северозапад от местността Палеокастро и на 500 м на югоизток от уникалната по своя архитектурен план Поморийска куполна гробница[1].

Некрополът на Анхиало е в непосредствена близост до местността Палеокастро, където е бил разположен античният град. В района на куполната гробница са изследвани и други тракийски погребения от римската епоха[2].

При прокарване на тръбопровод в непосредствена близост строителни работници умишлено разширяват изкопа, поради което е засегната целостта на паметника.

Разкопките се извършват от екип на Археологическия музей — Бургас, и след тяхното приключване е направена аварийна консервация на стенописите.

Архитектурен план и конструкция на гробницата

Разкритата тухлена гробница е с полуцилиндрично сводесто покритие и спада към тип IX, вариант Б по класификацията на Л. Гетов[3]. Макар и ненапълно разкрита, поради опасност от срутване нейният архитектурен план и начин на градеж могат да се определят с пълна точност. Гробницата е вкопана в насип от чернозем. Гробната камера е с правоъгълен план и вътрешни размери: дължина — 2,50 м, ширина — 1,50 м и височина — 1,30 м (обр. 1). Като строителен материал са използвани квадратни и правоъгълни тухли с размери: 34/34/4 см и 34/17/4 см. За спойка служи бял хоросан с дебелина на фугите между 5 и 7 см. Изградена е върху основа от трамбована глина, а подът е измазан с бледожълт хоросан. Гробницата е ориентирана с дългата си ос в посока север—юг. Забелязва се отклонение на стените от централната ос, което вероятно е резултат от земетресение, причинило също сляганeто навътре на западната стена. Правоъгълните тухли изграждат стените на гробницата, а квадратните са използвани за конструкцията на свода, поставени косо със съответно разширяване на фугите. Отвътре стените са измазани с бледожълт хоросан, върху който е нанесена бяла варова мазилка.

Късата северна стена остана неразкрита отвън, за да не се наруши стабилността на паметника. Гробницата е „затворена“ от север със стена, изградена от хоризонтално поставени тухли на спойка от бял хоросан. Вкарването на покойниците е ставало вероятно от юг — стената бе почти напълно разрушена от работата на багера и вход не бе разкрит.

Типът зидани тухлени гробове с полуцилиндрично сводесто покритие е един от найразпространените гробни съоръжения през римската епоха в Тракия[4]. Повечето от тях са използвани като семейни гробници, в които се откриват по няколко скелета[5]. Сводестите гробници в Тракия се срещат предимно в градските некрополи, като най-ранните са от началото на III в. — Сердика[6] и Филипопол[7]. Най-голямото им разпространение е през IV в., като значителната част от тях са със стенописи[8].

Погребален ритуал и гробен инвентар

В гробницата са били извършени последователно две погребения с трупополагане. Тялото на покойника до източната дълга стена е положено направо върху пода (Гроб № 1). Костите са на млада жена (дължина 1,50 м) и са в лошо състояние. Главата е ориентирана на юг, с ръце изпънати по дължината на тялото. Отляво до черепа беше открита чашка от светлочервена глина с една пръстеновидна дръжка, поставена като погребален дар (обр. 2). Откритият гробен инвентар се състои от огърлица от 138 мъниста с двойноконусовидна форма от синя стъклена паста и една златна обеца — халка[10] (обр. 3).

Второто погребение е извършено по продължение на западната стена на гробницата (Гроб № 2). Тялото е било поставено в дървен ковчег, облицован от вътрешната страна с оловен лист с дебелина 0,3 см. Както костите, така и дървото са почти напълно изгнили. Тялото е ориентирано север—юг, по аналогия на Гроб № 1. От дясната страна при костите на краката е положен стъклен балсамарий със сферично тяло и цилиндрична шия[11] (обр. 4). Откриха се дванадесет железни гвоздея, силно корозирали.

В насипа от вътрешността на гробницата беше открита бронзова автономна монета на Деултум (обр. 5):

Лице: Бюст на императора с венец в профил надясно

CIVLVERVSMAXIMUSCAES

Опако: Речен бог, полулегнал. С лявата ръка се подпира на обърната наляво урна, от която тече вода. В дясната си ръка държи тръстикова тръба.

COLFL...DEVLT

Монетата е от времето на император Максим Цезар (235—238)[12].

Двете погребения с трупозаравяне показват, че се отнася за семейна гробница. По отношение на ритуала гробницата е свидетелство за относително бавния процес на преход от трупоизгаряне към трупозаравяне при траките от римската епоха. Идентичен тип гробни съоръжения се откриват в Тракия, но с трупоизгаряне[13]. В периода II — III в. заедно с консолидирането на римската власт се извършва и процес на урбанизация и романизация на тракийските земи. Така под римско влияние се наблюдава преход към трупозаравяне при траките.

Характер и стил на декоративната живопис

Гробницата от Анхиало се отличава със своите стенописи, макар и силно повредени. При откриването ѝ гробната камера бе запълнена с пръст и фрагменти от споени с хоросан тухли. Цялата вътрешност на гробницата е била измазана с дебел слой бял мазилков грунд. Върху него в техника al fresco е направено живописването. Използвани са следните цветове: черен, червен, светлозелен, жълт, светлосив. Мазилката на свода, на северната и западната стена, е силно повредена и олющена от проникналата влага. Стенописите са най-добре запазени върху източната стена на гробната камера (обр. 6). Долната ѝ част е покрита с бяла мазилка, която оформя цокъл на височина 0,40 м от нивото на пода. Следват две хоризонтални ивици с ширина 0,002—0,025 м, оцветени съответно в черен и червен цвят. В югоизточния край на стената цокълът е ограничен от две аналогични вертикални ивици. Същите са запазени и върху част от южната къса стена. Над тях е разположен пояс с ширина 0,11 м, оцветен с черна боя, която служи за фон на декоративния мотив — „плетеница“. Той се състои от редуващи се листовидни елементи. Вътрешността им е разделена на две части посредством вълнообразен контур: горната половина е оставена с белия цвят на мазилката, а долната е оцветена в зелен, сив и жълт цвят. Поясът с „плетеница“ е отделен от петата на свода чрез разположените над него две хоризонтални ивици, идентични с тези на цокъла.

Живописта не носи символичен смисъл, а очевидно е търсен само орнаменталният ефект. Разчленението на плоскостите е направено с хоризонталните ивици, които отделят декоративния пояс от цокъла и свода. Вертикалните ивици, фланкиращи белия цокъл, играят роля на разделителен елемент, отделящ ъглите на гробната камера (обр. 7).

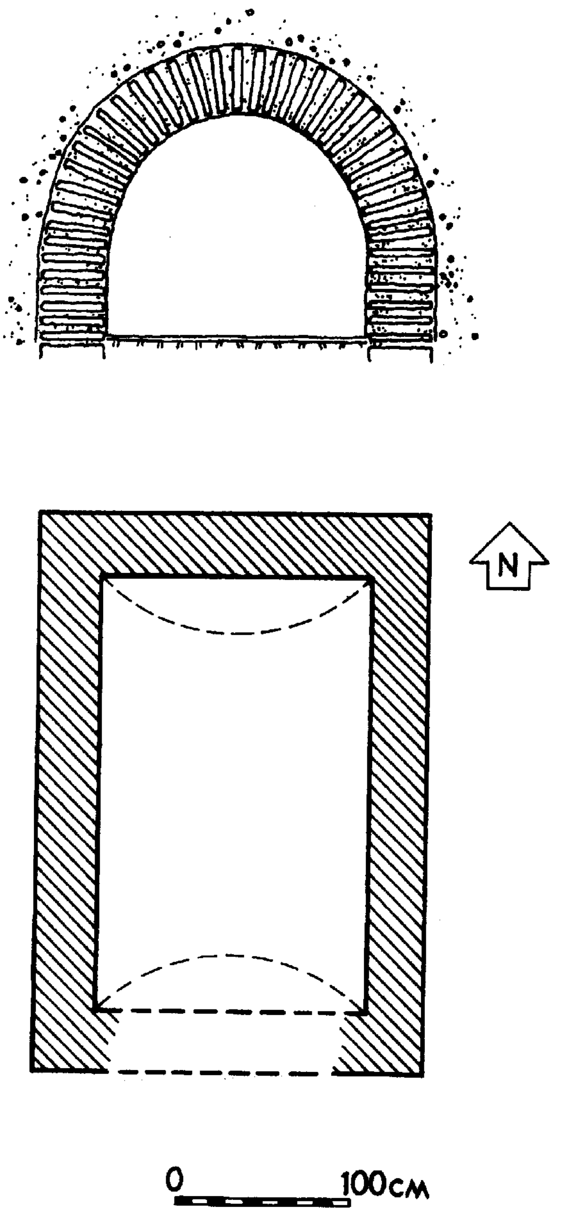

1

- *Обр. 1. План и напречен разрез на гробницата. Fig. 1. Plan et coupe transversale du sépulcre*
- *Обр. 2. Глинена чашка (гроб № 1). Fig. 2. Bocal en argile (tombe No 1)*
- *Обр. 3. Златна обеца-халка (гроб № 2). Fig. 3. Boucle d'oreille — anneau en or (tombe No 2)*
- *Обр. 4. Стъклен балсамарий (гроб № 2). Fig. 4. Balsamarium en verre (tombe No 2)*

Цветовата гама се характеризира с използване на само пет цвята. Наситените и плътни тонове (черен, червен) изпълват разделителните ивици, а орнаментите на декоративния пояс са в по-нежни, пастелни цветове. Изпол-

2

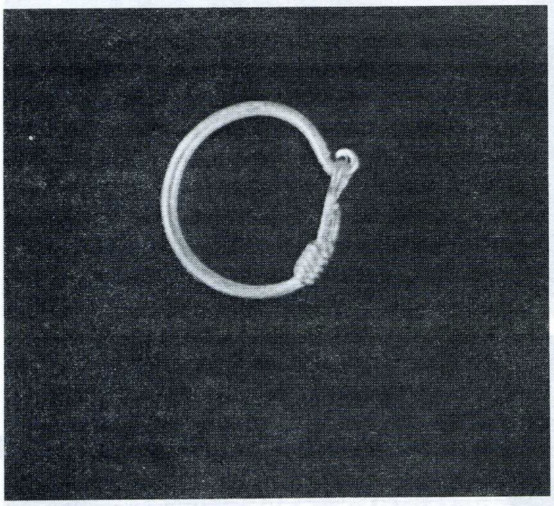

3

4

зването на фресковата техника придава на стенописите акварелна лекота. В техническо отношение рисунките са опростени, дори небрежни, без предварително скициране. Това показва, че са дело на местен художник, задоволяващ нуждите на града.

В стилово отношение живописта на гробницата от Анхиало представя едно структурно разчленяване на стената на няколко широки пояса — т.нар. „стил на зоните“, което е запазено в македонските и южноруските гробници от класическата и ранноелинистическа епоха[14]. Тази декоративна система принадлежи на гръко-ориенталската традиция и произходът ѝ трябва да се търси в украсата на елинистическата къща. Тя търпи много изменения, но последователността на поясите се запазва[15]. Живописната украса на гробницата от Анхиало не е буквално повторение на елинистическата схема, тук тя е само частично използвана. Макар и образец на гробнична живопис в тази предхристиянска епоха, декорацията на стените имитира земното жилище.

В декоративния пояс се откриват и стилови паралели с мозаечната орнаментика, където плетеницата е постоянно срещан мотив, обрамчващ завършената композиция[16].

Структурно разчленяване на стените на пояси се среща и в други гробници от България с подобен архитектурен план, както и в обществени сгради[17]. Гробницата от Пловдив (IV в.) също представя аналогии с декоративната схема на нашата гробница[18]. Както отбелязва Ю. Вълева: „Поясът от въжест орнамент трябва да се тълкува като онази част от фриза, която е украсена с растителен повлек в системата на структурния декоративен стил.“[19] В живописта на гробницата от Анхиало орнаменталната схема е редуцирана, но са запазени типичните за източния вариант структурни особености: нисък цокъл; хоризонтално разчленение; геометричен елемент, изпълващ декоративния пояс.

Сред познатите ни подобни паметници от България плетеницата като елемент от живописта намира най-точна аналогия с тази, разположена над „сцената с погребално угощение“ от Пловдивската гробница.

Некрополът на Abila в Йордания, както и други гробници от Близкия изток (Djel el Amad, Beit-Ras, Tyr), отнасящи се към периода II—III в. н.е., показват идентично или подобно разположение на плетеницата като декоративен мотив. Тя служи за фриз, отделящ стените от петата на свода, или се явява като бордюр, ограничаващ плоския покрив[20]. Стилистичното сходство с тези паметници е свидетелство за установена художествена традиция, близка с тази на елинизирания изток и подсказва за търговските и културни връзки на Тракия с други отдалечени райони на Римската империя.

Консервация на стенописите

След приключване на разкопките се извърши аварийна консервация на стенописите. Гробницата бе затрупана с пръст. Това решение бе продиктувано от обстоятелството, че тя се намира в непосредствена близост до пътя Бургас — Поморие и невъзможността да се осигури охрана на паметника го подлага на риск от разрушаване.

Консервационно-реставрационните работи на стенописите включиха:

1. Укрепване на основата на живописния слой към тухлената стена — подливане с варо-казеинов разтвор. Укрепване на подкожушванията и подливане на „джобовете".

2. Изработване на бордове и китове, запълване на липсващите разрушени части от основата на живописния слой с разтвор от вар, бигор и пясък.

* * *

Гробницата е част от некропола на Анхиало, провъзгласен за град още по времето на император Траян (98—117). Откритата бронзова автономна монета на Деултум, сечена по времето на император Максим Цезар (235—238), най-точно датира паметника в първата половина на III в.

През втората половина на II и първата половина на III в. погребенията с трупополагане се увеличават, като процесът е повлиян от масовото налагане на този начин на погребване, характерен за цялата Римска империя. Предметите от погребалния инвентар показват, че в обредната система продължават традициите от предримската епоха. Като тип гробно съоръжение с живописна украса, гробницата от Анхиало е свидетелство за стопанския и културен просперитет на населението на града през римската епоха.

5

---

[1] К. и Х. Шкорпил. — СбНУ, IV, 1891, 112—115; Т. Петров, Ив. Венедиков, Б. Кузупов. Антична гробница край Поморие, Бургас, 1960; Д. Василева. Два паметника на римската архитектура. — Археология, 1973, № 3, 51—57.

[2] П. Балабанов. Могилно погребение на богата тракийка от Анхиало. — Археология, 1979, № 3, 23—32; Ив. Карайотов. Новини от древното Анхиало. — Орбита, 25. 08. 1975, бр. 34; Използвам случая да благодаря на Ив. Карайотов за предоставените ми сведения. На 300 м източно от Поморийската куполна гробница е разкрито погребение с трупополагане (II—III в.). Гробен инвентар — златни обеци с кръгли филигранно изработени щитчета и листовидни висулки, огърлица от сини мъниста. На 1—2 км североизточно от куполната гробница е открит вторично употребен каменен саркофаг от андезитен туф. Той принадлежи към широко разпространените саркофази с гладки стени и капак, оформен като двускатен покрив. От района на некропола на града произхождат бронзови съдове (инв. № 18 и 19 от колекцията на Бургаския археологически музей), открити в могилни погребения с трупоизгаряне.

6

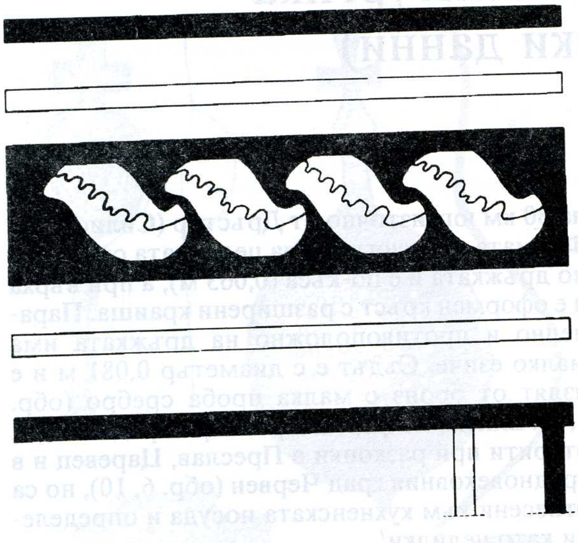

7

• *Обр. 5. Бронзова автономна монета на Деултум. Fig. 5. Monnaie en bronze de Deultum*

• *Обр. 6. Част от свода на източната стена на гробната камера – поглед от юг. Fig. 6. Fragment de la voûte du mur oriental de la chambre sépulcrale – vue du sud*

• *Обр. 7. Графично изображение на стенописите. Fig. 7. Représentation graphique des fresques*

---

[3] Л. Гетов. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I—IV в.). — Археология, 1970, № 1, 7—8.

[4] Ат. Милчев, Т. Филипов. Новооткрити римски гробници в гр. Лом. — Археология, 1966, № 3, 16—20, обр. 3; Й. Иванов. Отчет за разкопките при Кадин мост, Кюстендилско. — ИАД, I, 1910, с.195, обр. 90.

[5] К. Калчев. Погребални практики в некропола на Августа Траяна (II—IV в.). — Сб. Първи международен симпозиум „Севтополис" — „Надгробните могили в Югоизточна Европа". В. Търново, 1994, 204—205.

[6] Б. Филов. Софийската църква „Св. София". София., 1913, 77—86; Л. Огненова. Погребения от некропола на Сердика, открити на ул. „Бенковски". — Сб. Сердика, I, 1964, 152—156.

[7] Л. Ботушарова. Данни за топографията на Филипопол през римската епоха според гробните находки. — ИАИ, XXV, 1962, 188—189.

[8] Д. Цончев. Археологически вести. — ИАИ, XV, 1964, 215—217; Н. Мавродинов. Гробница от IV в. сл. Христа в Пловдив. — ГПНБ, 1926, 27—43; Д. Цончев. Тракоримският некропол в югоизточния край на Филипопол. — ГПНБ, IV, 1960, с. 138.

[9] Г. Тончева. Римски некрополи от Толбухинско и Варненско. — Археология, 1962, с. 4, 55, обр. 1б; Цв. Дремсизова-Нелчинова. Тракийски могилен некропол (II—III в.) край с. Вишеград, Кърджалийски окръг. — Археология, 1980, № 1, с. 20, обр. 3е; В. М. Зубарь. Некрополь Херсонеса Таврического — I—IV вв. н.э., Киев, 1982, 75—76, рис. 49.

[10] М. Мирчев. Гробни находки във Варна и Варненско. — ИНМВ, IV (XIX), 1968, с. 218; В. Вълов. Антични некрополи в Свищовско. — Археология, 1965, № 1, 27—29.

[11] М. Мирчев. Цит. съч., с. 217; Г. И. Кацаров. Нови находки от некропола на Месемврия. — ИБАИ, VII, 1932—33, 285—286; Г. Тончева. Гробни находки от Одесос. — ИВАД, XII, 1961, 29—52; Ал. Минчев. Гроб с богат инвентар край Варна. — ИНМВ, V (XX), 1969, с. 223; В. М. Зубарь. Цит. съч., с. 84, рис. 55.

[12] Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. С., 1912, с. 205, № 3660.

[13] Н. Танчева-Василева. Надгробни могили от римската епоха в Ямболския регион. — Сб. Първи международен симпозиум „Севтополис" — „Надгробните могили в Югоизточна Европа". В. Търново, 1994, с. 192; Й. Иванов. Цит. съч., с. 195.

[14] Е. В. Ернштедт. Монументальная живопись Северного Причерноморья. — Античные города Северного Причерноморья. М., 1955, 249—253; М. Ростовцев. Античная декоративная живопись на юге России. — СПб, 1914.

[15] Ю. Вълева. Декоративни и иконографски особености на погребалната живопис (IV—VI в.). — Изкуство, XXXIV, 1984, № 1, с. 22.

[16] М. Цончева. Художественото наследство на тракийските земи. С., 1971, 201—209; Т. Иванов. Римска мозайка от Улпия Ескус, 1954.

[17] Ал. Минчев, П. Георгиев. Раннохристиянска гробница със стенописи край с. Осеново, Варненско. — ИНМВ, 17 (32), 1981, 10—12; Ив. Василчин. Раннохристиянска гробница край с. Батово, Толбухински окръг. — ИНМВ, 23 (38), 1987, 88—89; Кр. Миятев. Декоративната живопис на Софийския некропол. С., 1925, с. 110; Ю. Вълева. Римската живопис в Балканските провинции. — Проблеми на изкуството, 1981, № 3, 39—46.

[18] Н. Мавродинов. Цит. съч., 40—42.

[19] Ю. Вълева. Сцената погребално угощение в Пловдивската гробница. — Проблеми на изкуството, 1985, № 2, с. 52.

[20] A. Barbet, C. Vibert-Gujgue. Les peintures des nécropoles romaines d'Abila et du nord de la Jordanie. Beyrouth, 1994, p. 278, tableau VIII.

Sépulcre à fresques d'Anhialo

I. BONEVA-PASQUIER

(Résumé)

L'auteur présente dans cet article un sépulcre en briques, avec un recouvrement en forme de voûte semi-cylindrique et des fresques, qui a été découvert pandant des fouilles de sauvetage près de l'antique ville d'Anhialo.

La chambre sépulcrale est rectangulaire, de dimensions: longue de 2,50 m, large de 1,50 m et haute de 1,30 m. Le sépulcre est construit en briques carrées et rectangulaires, liées avec du mortier.

Dans le sépulcre ont été effectués deux enterrements avec inhumation. L'inventaire funéraire mis au jour comporte un collier de petites perles de verroterie bleues et une boucle d'oreilles — anneau en or. Comme dons funéraires sont placés un bocal en argile rouge-claire à l'anse annulaire (tombe No 1) et un balsamarium en verre de forme sphérique et au col cylindrique (tombe No 2).

Le sépulcre d'Anhialo se distingue par ses fresques qui ont un caractère décoratif. Elles sont exécutées suivant la technique al fresco; les couleurs employées sont: le noir, le rouge, le vert clair, le jaune et le gris. Le mur oriental de la chambre sépulcrale où les fresques sont le mieux conservées, est divisé en zones au moyen de lisières horizontales qui séparent de la voûte et du cycle la lisière décorative représentant le motif ornemental „entrelacs". Du point de vue du style, la peinture répond aux exigences d'un goût provincial et elle est l'expression de l'art artistique en Thrace pendant l'époque romaine.

Le rite funéraire, le plan architectural et la technique de construction, ainsi que les matériaux archéologiques mis au jour, témoignent que le sépulcre avait été érigé à l'époque romaine, dans la periode IIe—IIIe siècles. Il est daté plus précisément d'après la monnaie autonome de bronze de Deultum, frappée au temps de l'empereur Maxime César (235—238).

Ce type d'ouvrage sépulcral décoré de fresques constitue un témoignage de la prospérité économique et culturelle de la population d'Anhialo à l'époque romaine.

Култовата цедка ἠθμόs— colum в старобългарската литургика (по археологически данни)

ГЕОРГИ АТАНАСОВ

При проучаване на терена в непосредствена близост до североизточния ъгъл на ранносредновековната крепост Скала до село Кладенци, Тервелско, попаднахме на множество находки и керамика[1]. Сред тях имаше един обезличен фрагмент от бронзов съд, наподобяващ полусферична цедилка със запазен диаметър около 0, 065 м (обр. 3, 9)[2]. Формата ѝ не може напълно да се реконструира, но две други по-съхранени находки от съседни на Скала раннобългарски укрепления дават възможност за по-детайлни наблюдения. Първата е от крепостта до село Руйно, Дуловско, намираща се на около двадесет километра северозападно от Скала[3]. Наподобява голяма медна лъжица (черпак) с диаметър 0,085 м. Дръжката ѝ с дължина 0, 012 м е запазена, но върхът е откършен. Паралелно и противоположно на нея е оформен кръст с разширени краища дълъг 0,052 м и широк — 0,05 м. Предметът е изрязан и оформен само от един меден лист (обр. 2, 8)[4]. Подобна находка има и от крепостта до с. Средище, Силистренско, намираща се на 35 км североизточно от Скала и на 30 км югоизточно от Дръстър (Силистра)[5]. Формата е аналогична на цедилката от Руйно, но дръжката ѝ е по-къса (0,063 м), а при върха ѝ е оформен кръст с разширени краища. Паралелно и противоположно на дръжката има малко езиче. Съдът е с диаметър 0,081 м и е излят от бронз с малка проба сребро (обр. 1,7)[6]. Близки по форма и размери предмети, са открити при разкопки в Преслав, Царевец и в средновековния град Червен (обр. 6, 10), но са отнесени към кухненската посуда и определени като цедилки[7].

Оформените кръстове при т. нар. цедилки от Средище, Преслав и Руйно подсказват, че този род находки едва ли имат битово предназначение. Затова съвсем сигурно свидетелстват няколко подобни предмета, открити в съкровище или в ризници на църкви. В тази връзка на първо място следва да се посочи голямата колективна находка с църковна утвар от Traprain Law в Англия, отнесена към V в.[8] Сред предметите има един съд (обр. 11), който по форма и размери напомня находките от Добруджа, Преслав и Червен. За литургич-

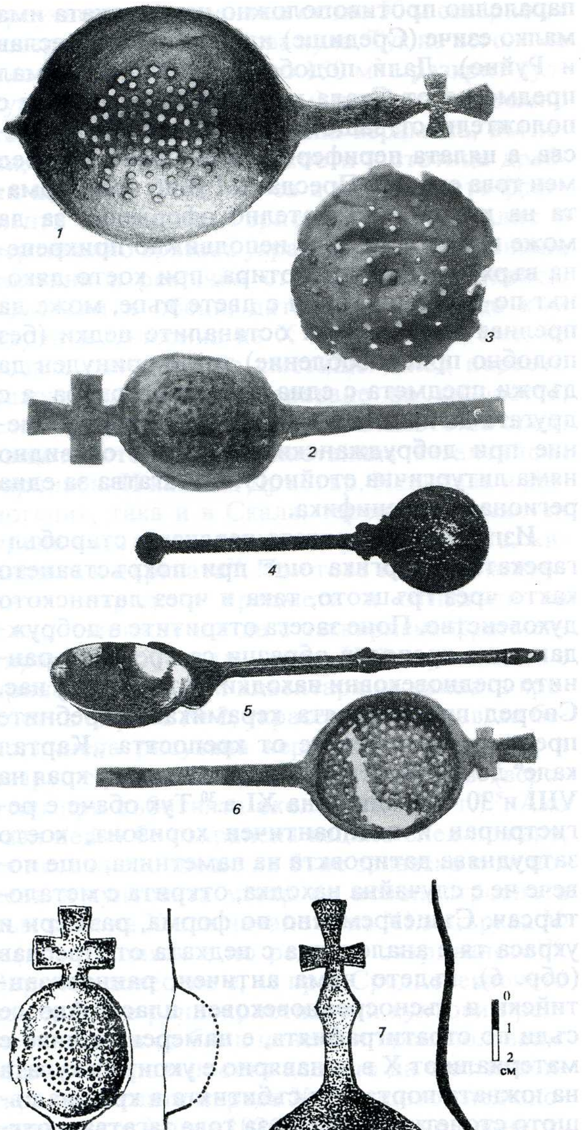

• *Обр. 1. Култова цедка от крепостта до с. Средище, Силистренско (X — началото на XI в.). Fig. 1. Filtre de culte de la forteresse près du village de Središte, dans la région de Silistra (X^e^ — début du XIe s.)*

• *Обр. 2. Култова цедка от крепостта до с. Руйно, Дуловско (X — началото на XI в.). Fig. 2. Filtre de culte de la forteresse près du village de Rujno, dans la région de Dulovo (X^e^ — début du XIe s.)*

• *Обр. 3. Фрагмент от цедка от крепостта Скала, Тервелско (X в.). Fig. 3. Fragment du filtre de la forteresse Skala, dans la région de Tervel (Xe s.)*

Обр. 4. Култова цедка от съкровището в Уота Нютън в Англия (края на IV в.). Fig. 4. Filtre de culte du trésor Wotta Newton, en Angleterre (fin du IVe s.)

• *Обр. 5. Цедката на еп. Албини в музея Клюни в Париж (VI в.). Fig. 5. Le filtre de l'évêque Albini du musée de Cluny à Paris (VIe s.)*

• *Обр. 6. Култова цедка от Преслав (X в.). Fig. 6. Filtre de culte de Preslav (Xe s.)*

• *Обр. 7. Рисунка на цедката от Средище (X — начало на XI в.). Fig. 7. Dessin du filtre de Središte (X^e^ — début du XIe s.)*

• *Обр. 8. Рисунка на цедката от Руйно (X — началото на XI в.). Fig. 8. Dessin du filtre de Rujno (X^e^ — début du XIe s.)*

• *Обр. 9. Рисунка на цедката от Скала (X в.). Fig. 9. Dessin du filtre de Skala (Xe s.)*

• *Обр. 10. Рисунка на цедката от Червен (XIII—XIV в.). Fig. 10. Dessin du filtre de Červen (XIIIe—XIVe s.)*

• *Обр. 11. Рисунка на цедката от съкровището до Тъпрейн Лоу в Англия (V в.). Fig. 11. Dessin du filtre du tresor près de Turpein Low, en Angleterre (Ve s.)*

• *Обр. 12. Рисунка на цедката от Скалистое в Крим (VII—VIII в.). Fig. 12. Dessin du filtre de Skalistoe en Crimée (VIIe—VIIIe s.)*

ното му предназначение загатва и гравираната с дупки хризма върху дъното. Определен е като colatorium — colum — цедка за прецеждане на вино. Впрочем обичаят да се прецежда вино преди наливането в съдовете за съхранение и преди пиене е много древен, познат още на римляни и гърци[9]. Евреите също го възприемат и въвеждат както в бита, така и в култовите церемонии, за което изрично свидетелства Талмуда[10].

Не само находката от Traprain Law, но и писмени източници от V в. потвърждават включването на цедката още в раннохристиянската литургика[11]. Благодарение на едно съкровище с литургични предмети от Water Newton в Англия, северно от Лондон, появата ѝ може да се отнесе още към края на IV или самото начало на V в. (обр. 4)[12]. За литургичното предназначение на цедката от Water Newton загатва гравираният християнски символ А и Ω, както и близостта ѝ по форма и размери с цедката на епископ Албини от началото на VI в., съхранявана в парижкия музей Клюни (обр. 5)[13]. Иначе за пръв път церемонията по прецеждането на вино за евхаристията е описана от Епифаний[14]. Според него то се носи от вярващите в протейзиса, откъдето се взема и прелива в потира през colatorium. По този начин виното се освещава и от обикновено питие става vinum sacre. Въвеждането на цедката в литургиката на римската църква е отбелязано неколкократно и в известната Liber pontificalis. Сам папа Лъв III (795–816) подарява един colatorium на църквата Св. Сузана към края на VIII в.[16] Според известните литургисти Ф. Карбол и Х. Льоклерк цедката отпада като литургичен инструмент в западната (римокатолическата) църква към XII в.[17] На изток във византийско-православния културен кръг тя има по-продължителен живот. Гръцката църква също я въвежда в литургиката към V в., но тук е позната под наименованието ἠθμός[18]. През VII в. Софроний Ерусалимски описва подробно същността и предназначението ѝ: „... предпазва (цедката — б.а.) нищо нечисто да не попадане в божествения потир.“[19] Това ѝ приложение се потвърждава и от един гръцки кодекс от XV в.[20] Ритуалът се извършва обиковено от дякона, който поставя цедката над божествения потир и излива виното. След преминаването през цедката и попадането му в потира към него се прибавят няколко капки вода, след което то вече символизира божията кръв[21].

Особено многобройни са сведенията за цедки във Византия между XI и XV в. Найвече се споменават в описите на манастирските църкви като Πανοικτιρμων, основан през 1074 г.[22], Τεοτόκος κεχαριωμένη V в. Константинопол от 1118 г., Τεοτόκος τοῦ Ξνλουργοῦ на Атон от 1143 г.[23], Св. Христодул на о. Патмос от 1200 г.[24] и пр. Според патриарх Антоний IV през 1396 г. цедка има и в ризницата на константинополската „Св. София“[25]. Това е ценно сведение, подсказващо, че този предмет и религиозен обряд не е приоритет единствено на манастирските църкви.

Като форма и размери цедката не търпи особено развитие и промени между V и XV в. Познатите ранносредновековни цедки от Water Newton и Traprain Law, датирани към края на IV — V в., не се отличават особено от тези, съхранявани в музеите на Бордо[26], Неапол[27], Крим (обр. 12)[28] и Клюни в Париж, отнесени към VI—VIII в. Сходни са добруджанските и гръцките средновековни кулоари от X—XII в., като последните са подробно публикувани и описани от С. Петридес[29]. Върху повечето има изобразен някакъв християнски символ — А и Ω на цедката от Water Newton, хризма върху цедката от Traprain Law, името на епископ Албини върху цедката от музея Клюни, кръстове и хризми върху някои гръцки цедки. Кръстчета са оформени и по находките от Преслав, Руйно и Средище. Понякога, както е при цедките от Червен, Бордо и Крим отсъстват християнски символи (или са заличени?), но като цяло формите и размерите наподобяват останалите паметници. При находките от Преслав, Средище и Руйно има една дребна специфика, която ги отличава от останалите литургични цедки. По периферията, паралелно противоположно на дръжката има малко езиче (Средище) или кръстче (Преслав и Руйно). Дали подобно уширение е имал предметът от Скала не може да се твърди с положителност, защото е горял, дръжката липсва, а цялата периферия е окършена. Според мен това езиче (в Преслав и Руйно под формата на кръст) е съзнателно оформено, за да може цедката да бъде неподвижно прикрепена върху устието на потира, при което дяконът по-свободно, дори с двете ръце, може да прелива виното. При останалите цедки (без подобно приспособление) той е принуден да държи предмета с една ръка над потира, а с другата да налива виното. Това приспособление при добруджанските находки очевидно няма литургична стойност, но загатва за една регионална специфика.

Изглежда, че цедката навлиза в старобългарската литургика още при покръстването както чрез гръцкото, така и чрез латинското духовенство. Поне засега откритите в добруджанските крепости образци са сред най-ранните средновековни находки от този тип у нас. Според проучванията керамиката, дребните предмети и монетите от крепостта „Картал кале“ до с. Руйно тя е обитавана между края на VIII и 30 -те години на XI в.[30] Тук обаче е регистриран и късноантичен хоризонт, което затруднява датировкта на паметника, още повече че е случайна находка, открита с металотърсач. Същевременно по форма, размери и украса тя е аналогична с цедката от Преслав (обр. 6), където няма античен, ранновизантийски и късносредновековен пласт. Ако се съди по стратиграфията, е намерена в ниво с материали от X в. и навярно е укрита в кулата на южната порта при събитията в края на същото столетие. Косвено за това загатва и откритият заедно с цедката дискос. Това предполага, че двата литургични предмета са от култовата утвар на някоя от преславските църкви. Находките от Преслав и Руйно са работени по един и същ образец, не е изключено да са дело на едно и също ателие от X в. Между края на IX и средата на XI в. определено може да се отнесе и цедката от Средище. Тази крепост е обитавана само през периода на Първото българско царство и първите десетилетия на византийското владичество, а най-късните монети (анонимни византийски фолиси клас В = 1030/1035—1042 г. по Гриерсон) бележат своеобразен terminus ante quem към втората четвърт на XI в.[31] Предполага се, че Руйно, Средище и Скала са опожарени и напълно изоставени при голямото печенежко нашествие в Добруджа през 1036 г.[32]

В известна степен датировката на цедката от Скала може да се прецизира, защото крепостта е построена около началото на X в. и паметникът е открит при системни археологически разкопки[33]. На него попаднахме при проучаване на терена на около 50 м северно от североизточната ъглова кула. Тук на неголяма площ от приблизително 150 м^2 е разкрит културен пласт (около 1,00 м) наситен с огромно количество фрагментирана керамика, въглени, пепел, животински кости и стотици дребни находки. Сред тях са и най-ранните фрагменти от съдове (гърнета с хоризонтално и вертикално врязана украса, и с релефни знаци, коланни и ремъчни старобългарски украси, пръстени и обеци, датирани най-общо към първата половина на X в. Предполагаме, че това е своеобразно сметище. След първото разрушаване и опожаряване на крепостта, след средата на X в. или в началото на следващото столетие се настанява византийски гарнизон. И както в Дръстър, Капидава и Диногеция, така и в Скала, теренът е почистен преди възстановяването на укрепленията, жилищата и църквата[34]. При това заедно с ненужните повредени предмети и отпадъци на т.нар. сметище ще да е изхвърлена фрагментираната и обгоряла цедка. Най-вероятно тя е принадлежала към инвентара на ранната крепостна църква № 2, украсена с преславска белоглинена рисувана керамика, опожарена и разрушена тъкмо след средата на X в. (вероятно при събитията около 969—971 г.)[35]. Ако тази цедка бе съхранена изцяло след пожара, тя несъмнено щеше да бъде запазена и включена в култовата утвар на новопостроената към края на X или началото на XI в. църква № 1 (номерацията е по реда на откриването)[36]. Впрочем известно е, че през Средновековието намерените раннохристиянски култови предмети винаги са били ценени и преизползвани. Малка е вероятността цедката да е от инвентара на късната църква № 1, защото след опожаряването ѝ през 1036 г. теренът не е почистван от рушевините ѝ. Тогава крепостта е обезлюдена завинаги и липсват обитатели, които да отнесат фрагментираните предмети на около 150 м североизточно.

В Средище и Руйно не са открити църкви, защото са проведени само сондажни проучвания на укрепителната система[37]. И в двете крепости са намерени процесийни и покривни църковни кръстове, които дават сериозно основание да се мисли, че и в тези центрове през X в. е имало храмове, от които без съмнение произхождат откритите цедки[38].

Вече стана дума, че за разлика от римокатолическата църква, където цедката отпада като литургически предмет през XII в., на Изток приложението ѝ продължава поне до края на XV в. Най-вероятно към XIII—XIV в. се датира находката от Червен (обр. 10), но липсват достатъчно сведения за археологическата среда, от която произхожда. Посочва се само, че е от района на източната крепостна стена. Може би е от църковната утвар на един от двата източна храма, отнесени към втория строителен период след 1230 г.[39] Странно защо находката от Царевец е определена като кухненска цедилка, при положение, че е намерена в баптистерия на базиликата от VI в. Вероятно става въпрос за ранновизантийски colum, но дали е преизползван през XII—XIV в. не мога да твърдя с положителност, защото стратиграфската позиция не е описана.

При проучвания на Царевец, Дръстър, Цар Асен и други средновековни обекти понякога се откриват глинени, често глазирани цедилки[40]. Засега не може да се отговори категорично възможно ли е някои от тях да са използвани като литургични цедки. Подобно приложение е допустимо (на теория!) в някои бедни, дълбоко провинциални църквици, но за манастирите и храмовете в големи провинциални центрове, като Преслав, Търново, Дръстър, Плиска, Червен, Цар Асен и др., ми се струва недопустимо. Бронзовите цедки от някои по-второстепенни крепости, като Руйно, Скала и Средище, потвърждават това.

---

[1] Разкопки на В. Йотов и Георги Атанасов. Предстои публикуване на резултатите. Приблизителен план на крепостта вж.: К. Шкорпил. Окопы и земляные укрепления Болгарии. — ИРАИК, X, 1905, с. 507.

[2] Находката е заведена в Исторически музей Тервел под № 214.

[3] Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долни Дунав (VIII—XI в.). С., 1981, с. 141, табл. XLVII - 3.

[4] Находката е заведена в Исторически музей Силистра под № III - 2495.

[5] Р. Рашев. Цит. съч., 133—138.

[6] Находката е заведена в Исторически музей Силистра под № III- 1531.

[7] В. Иванова. Южната порта на Вътрешния град в Преслав. Нейният градеж и архитектурен тип. — ИАИ, XXII, 1959, с. 151, обр. 22; Средновековният Червен. С., 1985, с. 169, обр. 8; Царевград—Търнов. II. С., 1974, с. 214, 325, кат. № 19.

[8] F. Cabrol, H. Leclercq. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. XII. Paris, 1936, col. 2491, fig. 9154. (=DACL, XII, 1936).

[9] S. Pétridès. Le couloir liturgique dans le rite grec. Echos d'Orient, IV, 1900—1901, p. 320 sqq; DACL, III, 1948, col. 2103—2104.

[10] DACL, III, 1948, col. 2103.

[11] S. Pétridès. Op. cit., p. 321; DACL, III, 1948, col. 2103.

[12] K. Painter. A fourty-century christian silver treasure found an Water Newton, England, in 1975. — Rivista de archeologia cristiana, LI, 3-4, 1975, p. 335, fig. 6.

[13] Naissance des arts chrétiens. Paris, 1991, p. 309.

[14] S. Pétridès. Op. cit., p. 321; DACL, III, col. 2103.

[15] P. Duchesne. Origines du culte chrétien, 2. Paris, 1898, p. 443.

[16] DACL,XIII, Paris, 1938, col. 2267.

[17] DACL, XIII, col. 2267.

[18] S. Pétridès. Op. cit., 321—323.

[19] PG, LXXXVII, col. 3985—3986.

[20] S. Pétridès. Op. cit., p. 322.

[21] P. Kerameus. Ιεροτολυμιτιxὴ Βιβλιοϑὴxη, 8, Sankt Peterburg, IV, 1899, p. 281; S. Pétridès. Op. cit., p. 322.

[22] S. Pétridès. Op. cit., p. 322.

[23] P. Kerameus. Op. cit., p. 166; DACL, III, col. 2105.

[24] Ch. Diehl. Le trésor et la bibliothèque de Patmos au commencement du XIIIe siècle. — Bysantinische Zeitschrift, I, 1892, p. 513.

[25] Acta patriarchatus Constantinopoliani. Vienne, 1862, II, 566-570; DACL, III, col. 2105.

[26] Musée d'Aquitaine. Bordeau et l'Aquitaine de la préhistoire au XVIIe siècle. Bordeau, 1988, p. 71, No 108.

[27] DACL, III, col. 2103—2104.

[28] Е. В. Веймарн, А. Й. Айбабин. Скалистинский могильник. Киев, 1993, с. 160, рис. 72. 19, гр. 420.

[29] S. Pétridès. Op. cit., p. 320 sqq.

[30] Р. Рашев. Цит. съч., с. 141; Г. Атанасов. Християнски паметници от ранносредновековната крепост до с. Руйно, Дуловско. — Добруджа, 8, 1991, 28—50.

[31] Г. Атанасов. Цит. съч., с. 28.

[32] P. Diaconu. Les pétchenègues au Bas-Danube. Bucarest, 1970, 52—54; Г. Атанасов. Етнодемографски промени в Добруджа (X—XVI в.). — ИПр, XLVII, 2, 1991, 77—80.

[33] Вж. бел. № 1.

[34] I. Barnea, St. Stefănescu. Din istoria Dobrogei, III. Bucareşti, 1971, p. 76; Dinogeţia, I. Bucareşti, 1967, p. 20, 22; Capidava, I. Bucareşti, 1958, 135—138; P. Diaconu. Op.cit., 26—32.

[35] Г. Атанасов. Кримски реалии на еднокорабните едноапсидни църкви без притвор в Добруджа и Източна България през X—XI век. — В: Българите в Северното Причерноморие. III. В. Търново, 1994, с. 52, табл. I-1.

[36] Пак там, табл. I -2, с. 53.

[37] Г. Рашев. Цит. съч., с. 133, 141.

[38] Г. Атанасов. Средновековни църковни кръстове от Южна Добруджа. — ИНМВ, 27 (42), 1991, 87—96, обр. 5—8.

[39] Средновековният Червен, 36—38, 170, обр. 3.

[40] Царевград—Търнов, с. 214, 235, кат. № 20—26. Цедилките от Дръстър и Цар Асен не са публикувани. Съхраняват се в Силистренския музей.

Le filtre du culte ἡθμός— colum dans la liturgie ancien bulgare (d'après des données archéologiques)

G. ATANASSOV

(Résumé)

Cet article présente quatre filtres métalliques découverts dans les forteresses du haut Moyen Age de Preslav, de Skala, de Rujno et de Središte, situées dans la région de Silistra. S'appuyant sur des spécificités de la liturgie du haut Moyen Age et sur des parallèles de Grèce, de Crimée et d'Europe occidentale, l'auteur caractérise ces objets comme des filtres du culte connus sous le nom de ἡομός dans la liturgie grecque entre les IVe—XVe sieclès et de colum dans la liturgie catholique romaine entre les IVe—XIIe siècles. Leur application est enregistrée dans les sources écrites entre les Ve—XVe siècles, qui indiquent qu'on s'en servait pour faire passer le vin en les mettant au-dessus du calice divin. De cette manière, le vin ordinaire se transformait en vinum sacre. Se fondant sur des trouvailles et des monnaies, l'auteur situe les filtres de Preslav, de Središte et de Rujno entre la fin du IXe et le début du XIe siècle, alors que grâce au milieu archéologique daté, il attribue l'objet de Skala à la période entre le début et le second quart du Xe siècle. Les filtres provenant de Tărnovo et de Červen laissent supposer qu'en Bulgarie, cet instrument liturgique avait été utilisé aussi bien pendant la haute époque byzantine (V^e—VIe s.) qu'au temps du Deuxième royaume bulgare (XIIe—XIVe s.).

Още за кръстовидната постройка под Голямата базилика в Плиска

СТАМЕН МИХАЙЛОВ

За предназначението на тази малка кръстовидна постройка съществуват почти толкова различни мнения, колкото и автори. Едни смятат, че тя е била прабългарско езическо светилище[1], други — малка църквичка[2], а трети я определят като мавзолей на прабългарските ханове[3]. Според Павел Георгиев пък тя е представлявала мартириум, издигнат в памет на първия български мъченик — Енравота, загинал за правата Христова вяра[4]. За увековечаване паметта на този български мъченик обаче току-що покръстените българи не са притежавали още традицията да го извършват чрез издигане на самостоятелна постройка, при това с твърде необичаен план. Тази идея не е за пренебрегване, но е могла да бъде осъществена просто с пренасяне мощите на българския мъченик в т. нар. mensa sacra, разположена в помещението мартириум, пристроено в източния край на северната стена на Голямата базилика[5]. Бързам да добавя и собственото си мнение, което ще се опитам да обосновa по-нататък, а именно, че тази кръстовидна сграда просто е служила за гробница, в която са погребвани почитани приживе люде. Ще отбележа, че най-важният въпрос, който следва да се реши, не е толкова за предназначението на тази постройка, колкото за нейната датировка. И тук пак прибързано ще кажа, че тя не може да произхожда от IX в., както всички (с изключение на проф. Ат. Милчев) я датират, а е строеж, свързан с раннохристиянското строителство и следователно — заварен от славяни и прабългари, а не създаден от тях. А сега нека се спрем на фактите и на някои логически съображения, произтичащи от тях, които свидетелстват за ранния произход на тази постройка.

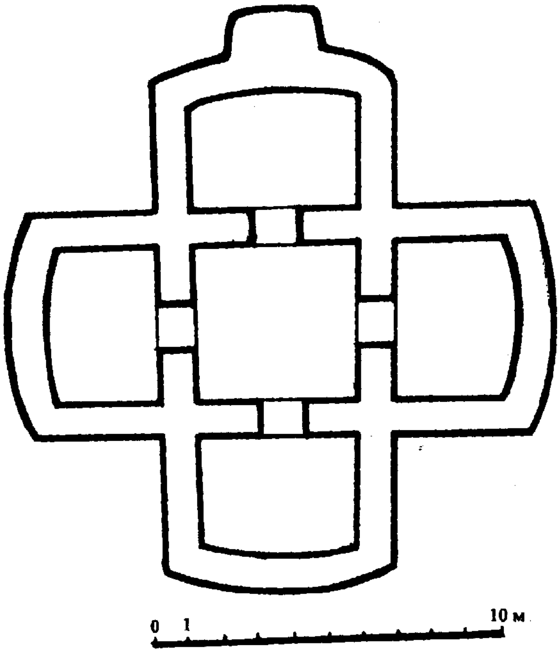

1

Първото нещо, което следва да се отбележи, е безспорният факт, че въпросната постройка е изградена по време, когато на това място не е съществувала Голямата базилика. Това се доказва от факта, че част от основите на постройката лежат под основите на базиликата.

Мисълта, че това може да бъде евентуално прабългарско езическо светилище, ще трябва безусловно да се отхвърли по простата причина, че така оформени архитектурно светилища, прабългарите не са имали нито в прародната си, където е логично да се очакват, нито тук на територията на новооснованата българска държава. Доколкото някои виждат такива в лицето на някои постройки от Плиска, Мадара и Преслав, то те са съвършено различни и по форма, и по размери, а и по начин на градеж, което несъмнено свидетелства, че те са различни и по предназначение и едва ли имат нещо общо с предназначението, което им се приписва.

Много важно е да се подчертае твърде оригиналният план (обр. 1) на постройката под Голямата базилика, който се вписва в една съвършено правилна окръжност, като раменете на кръста завършват със сегменти от тази окръжност. Както ще посоча по-нататък, близки до този оригинален план са плановете на някои гробници, но не и на църкви. Че това е гробница, а не църква за богомолци, се вижда и от обстоятелството, че централното квадратно помещение е оградено и от четирите си страни със стени, в които очевидно е имало по един вход, водещ към страничните помещения. Само с такова устройство може да се обясни фактът, че основите с пилони продължават и обрамчват и централното квадратно помещение, а това показва, че и тези основи, също както останалите, е трябвало да бъдат натоварени от издигащи се над тях стени. Следователно в този план са налице пет затворени помещения, които се съобщават помежду си само с по една врата, нещо, което изключва възможността това да е било църква.

А сега нека се спрем на основния въпрос — аргументите за датирането на кръстовидната постройка. Тук не е безинтересно да припомня, че досега в Плиска е установена следната строителна стратиграфия: най-ранни се оказват монументалните строежи, към които очевидно принадлежи и кръстовидната постройка и които са наследство от късната античност; след тях идват землянките, оставени от славяните, настанили се по тези места още през VI в., ако не и по-рано; и най-накрая като последен строителен период в Плиска са строежите от дребни камъни и кал, оставени от съвместното съжителство на прабългари и славяни. Забележително е, че досега никъде не е констатиран монументален строеж, който да лежи било върху землянки, било върху останки от разрушени постройки от дребни камъни и кал. Обратното обаче ни е добре известно. Само като пример ще посоча, че върху развалините на т. нар. Крумов дворец е била вкопана землянка[6], а на обект № 31 сградите от дребни камъни и кал лежат върху откритите тук землянки[7]. Във Вътрешния град пък те лежат върху самата плочеста настилка, която е съвременна на монументалните строежи или върху развалини от самите монументални строежи[8]. Що се отнася до Голямата базилика, тя също не е построена върху културен пласт, оставен от селище от VIII—IX в., както твърди П. Георгиев, и доказателство за това е фактът, че нито една от откритите тук землянки не лежи под основите на самата църква[9].

Възприемайки тезата на Ст. Ваклинов[10], П. Георгиев пише, че първият строителен период на базиликата се е свързвал със строителната дейност на княз Борис, а вторият — с основното ѝ преустройство, извършено по време на цар Симеон още в края на IX в., като уточнява, че „залагането на нейния градеж е станало в годините на латинската мисия в България, т.е. между 866 и 869 г.“[11] Тази идея, която като възможност застъпих на друго място[12], може да се приеме само що се отнася до основното преустройство на базиликата или дори до нейното сграждане при липса на континюитет в монументалното строителство от античността към ранното средновековие, защото в противен случай Голямата базилика ще трябва да се отнесе към раннохристиянската епоха, където тя намира своите най-убедителни паралели.

За кръстовидната постройка под Голямата базилика П. Георгиев пише, че „Средата на IX в. е най-вероятната дата“ за нейното изграждане[13]. Но да се допуска, че е било възможно Голямата базилика да е преживяла два основни строителни периода непосредствено след покръстването през втората половина на IX в., а преди това на същото това място да е съществувал български мартириум, възникнал естествено също след покръстването, практически е невъзможно. Първо, защото за толкова кратък период от време, за някакви си 36 години (от 864 до 900 г.), не е възможно да се извършат такива основни преустройства, особено като се има предвид, че такива солидни строежи имат живот, който се измерва не с единици и десетки, а със стотици години. При това положение, как може да се допусне, че е било възможно да се построи мартириум и само след няколко години той да бъде разрушен и на негово място да бъде построен такъв внушителен паметник, какъвто е Голямата базилика, която след няколко години също да бъде из основи разрушена и след това веднага наново изградена в същите размери и дори малко разширена, доколкото от едноапсидна тя става триапсидна. За три десетилетия такива преобразувания са абсолютно невъзможни, дори и при разиграли се най-драматични събития, съпроводени с масови разрушениия, каквито впрочем в страната по това време не е имало, като се изключи бунтът на болярите, който в никакъв случай не е могъл да има такива последствия. Но дори да допуснем, че при този бунт е бил разрушен мартириумът, който току-що е бил построен, нима не е съвсем естествено той да бъде възстановен, вместо да се строи на негово място църква.

И второ — как е било възможно новопокръстените българи да притежават такава стародавна християнска строителна традиция, че да прибегнат веднага след покръстването си към построяването на самостоятелна сграда-мартириум. Това изглежда още по-невъзможно, като обърнем внимание на факта, че по това време на територията на българската държава, а в по-широк аспект и в границите на Византийската империя, този род строежи и особено с такъв оригинален план не са познати. Те са характерни за ранното християнство, откогато са и на-близките аналогии на кръстовидната постройка. Така че прабългарите не са могли да възкресят един такъв анахроничен строеж, както не са могли да възкресят и несъществуващата по това време монументална архитектура.

И така IX в. не е средата, в която е било възможно да се появи специална постройка, предназначена за мартириум. Сграда с подобно предназначение може да бъде само от античността, в нашия случай от късната античност. А че това е била естествената среда, в която е било възможно да възникне такъв строеж, се вижда от примерите, които ще приведа, и то без да се напускат границите на тогавашната българска държава. Гробница с подобен кръстовиден план виждаме например в римска Сердика[14]. Сходна гробница с още по-добре очертан кръстовиден план е открита през 1925 г. при с. Кочагово (дн. Стария извор), Пазарджишко[15]. Най-сетне за гробница с кръстовиден план се съобщава и при с. Крупник, Благоевградско[16]. Като пример извън нашата страна на постройка с вариант, подобен на плана на кръстовидната постройка под Голямата базилика, можем да посочим и една римска гробница от Херсон[17].

От посочените примери се вижда, че кръстовидната постройка под основите на Голямата базилика е строеж от късната античност. Що се отнася до предназначението ѝ, то най-вероятно това е раннохристиянска гробница с пет самостоятелно обособени помещения, във всяко едно от които е имало, както изглежда, по един саркофаг на заслужил приживе покойник. Никак не е изключено откритите пет саркофага[18] при Голямата базилика, вторично употребени от българите през IX в., да произхождат именно от тази кръстовидна постройка.

---

[1] Ст. Ваклинов. Плиска за тридесет години. — Археология, 1974, № 3, с. 34 и сл.

[2] Т. Тотев. Кръстовидната църква под основите на Голямата базилика в Плиска (865—866). — Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 164. Между църква и гробница се колебае проф. Ат. Милчев, в рецензия на труда на П. Георгиев. Мартириумът в Плиска. — Археология, 1995, № 2, с. 52 сл.

[3] Ст. Бояджиев. Мавзолей на първите български ханове. — МПК, 1986, № 2, 28—32.

[4] П. Георгиев. Мартириумът в Плиска. С., 1993, с. 140.

[5] Ст. Михайлов. Нови данни за Голямата базилика в Плиска. — Сб. Плиска — Преслав. Т. 6, 1993, с. 28 и сл.

[6] При разкопките на т. нар. Крумов дворец, извършени от Ст. Ваклинов, тази землянка не е била забелязана.

[7] Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска (1948—1951). — ИАИ, XX, 1955, с. 139 и сл. и обр. 78—83.

[8] Ст. Махайлов. Пак там, обр. 38.

[9] П. Георгиев. Ранносредновековното селище в района на Голямата базилика. — Сб. Плиска — Преслав. Т. 2, 1981, 190—193.

[10] Пак там, с. 195.

[11] Пак там, с. 196.

[12] St. Michailov. Les slaves et la culture méditerranéenne à l'époque du Premier royaume bulgare. — Сб. Les Slaves et le monde méditerranéen. Sofia, 1973, p. 64.

[13] П. Георгиев. Мартириумът в Плиска, с. 57.

[14] К. Шалаганов. Многокамерна гробница от източния некропол на Средика. — Сб. Сердика. Т 2, 1989, 74—77 и обр. 2.

[15] Пак там, обр. 4.

[16] Пак там, с. 76.

[17] Вж. Всеобщая история архитектуры. Т. 2. М., 1948, табл. 12, 5.

[18] Петият саркофаг от бял мрамор, празен и съвсем разбит, бе открит до северната стена на базиликата. Явно, заварен в лошо състояние, той не е бил вторично използван, както останалите четири, открити непосредствено източно от централната апсида на Голямата базилика.

De nouveau sur l'édifice cruciforme sous les fondations de la Grande basilique de Pliska

ST. MICHAILOV

(Résumé)

Les auteurs qui se sont occupés de l'édifice cruciforme sous la Grande basilique de Pliska, ne sont pas unanimes quant à sa datation. En jugeant par les restes mis à jour par les fouilles archéologiques, il fait partie des constructions monumentales bien connues à Pliska. Certains auteurs estiment qu'il representerait un sanctuaire payen protobulgare; d'après d'autres, ce serait une église; d'autres encore pensent qu'il pourrait avoir servi de mausolée et il y en a qui sont d'avis que ce serait simplement un tombeau. Je partage cette dernière vue. D'après une monographie de P. Georgiev, on devrait y voir un martyrium, destiné à abriter les dépouilles mortelles du premier martyr bulgare Enravota qui avait sacrifié sa vie pour le triomphe de la religion chrétienne. Mais ce qui est très important à établir, ce n'est pas tellement la destination de cet édifice, c'est plutôt sa datation. Or, la plupart des savants qui se sont occupés de cela pensent qu'il soit errigé vers le milieu du IXe s., c.-à.-d. immédiatement après la conversion des Bulgares.

D'après P. Georgiev, aussitôt achevé, l'édifice aurait dû être détruit afin de faire place à la Grande basilique qui, à son tour, dans un bref délai a dû être également démolie et puis dans quelques années seulement rebatie dans sa forme majestueuse. Et cela, d'après cet auteur, a dû être accompli dans l'espace d'une trentaine d'années, ce qui est pratiquement impossible.

En vérite l'édifice en question, d'après moi, n'a rien à voir avec le IXe s. Comme il en ressort des parallèles possibles, c'est une bâtisse qui, tant par sa forme que par son mode de construction, devrait appartenir à l'Antiquité tardive. Des exemples pareils, on trouve dans la ville romaine de Serdica, un tombeau près du villge Koganovo en Bulgarie et aussi un tombeau romain de Cherson. De tels exemples ne sont pas connus au IXe siècle. Encore moins en connaissaient-ils les Protobulgares néophytes.

Le plan de l'édifice renferme cinq pièces bien définies. De celle qui est située au centre, on pénétrait dans les autres par des portes aménagées sur chaque côté du carré central. C'est là une disposition qui n'a rien de commun avec le plan d'une église et, au contraire — il convient parfaitement pour un tombeau collectif. Et ici il faut rappeler que près de la basilique ont été découverts cinq sarcophages anciens, dont quatre ont ete réemployés par les Bulgares au IXe siècle. Et à ce propos, on est en droit de se demander: les cinq sarcophages en question ne proviennent-ils pas de ce même édifice cruciforme, dont le nombre des pièces correspond au nombre des sarcophages?

НИКОЛАЙ ШИВАРОВ. БИБЛЕЙСКА АРХЕОЛОГИЯ. С., Синодално издателство, 1992. 632 с., ил. 318, карти и скици — Х.

Задачата, която си е поставил авторът, е доста трудна и с право предполага, че читателите му нерядко няма да имат и минимални познания за Библията и библейската история. Поради това той е принуден да отдава доста място на писмени извори, като на преден план поставя онези, с които разполага науката благодарение на непрестанните усилия на стотици археологически експедиции. В тази връзка авторът е положил усилия да съчетае данните на археологията, в тесен смисъл на думата, с материал, който в други страни се включва в специални трудове (например за околния свят на Стария завет).

Съчетаването е извикано не само от по-специфичните условия в България в този момент, в която се очаква занапред да се разраснат познанията за Палестина и света на Библията. При опита си да осветли по-пълно живота на хората от библейско време, всеки специалист попада на много бели петна, поради оскъден археологически материал в някои периоди и на някои места. Въпреки затрудненията обаче с помощта на археологията може да се постигне възстановяване на точна и по възможност пълна картина на живота на жителите на древния Близък изток и на практика това показва разглежданият труд.

Понятно е, че акцентът в един курс по Библейска археология, като този на Н. Шиваров е поставен върху Палестина и живота на древните израилтяни. Това авторът схваща много добре и съответно провежда. Би могло да се желае да бъдат застъпени малко повече историята и отношенията на Палестина със съседните страни, но това би довело до твърде голямо увеличаване обема на изследването.

Моделът, застъпен в Библейската археология на Н. Шиваров, не е типичният в най-ново време. Веднага трябва да отбележа, че това е обусловено най-вече от нуждите на студентите богослови и на по-широк кръг читатели — историци, археолози, етнолози и др. Поради това на преден план излиза систематичното разглеждане на застъпените в него въпроси. Често изложението в отделните параграфи е кратко и сбито. Въпреки това то дава възможност да се получи в достатъчна степен представа както за Библейската археология като наука и за нейния принос, илюстриращ се с конкретни примери, така и за живота на древните израилтяни в неговото многообразие. При това авторът е трябвало да следва програма, съобразена с изискванията на Духовната академия. Тук е мястото да отбележим, че като преподавател той не абсолютизира традиционно приетия в редица православни висши учебни заведения (академии и факултети) модел на Библейската археология. Това се потвърждава и от представената от него програма на дисциплината за студентите специалност „Археология“ във Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“.

По-важните археологически открития и реконструкцията на живота на жителите на Палестина в контекста на древния Близък изток е по археологически епохи: мезолит, неолит, енеолит, ранна, средна и късна бронзова епоха, желязна епоха. Последната е обозначена с вече утвърдените наименования в израелската археология (палестинска или сиро-палестинска), взети от историческото развитие — персийска епоха, елинистическа и римска. Несъмнено и систематиката като модел има своята положителна страна — чрез нея читателят получава цялостна картина на развитието — например за жилищната архитектура, некрополите и т.н. Същевременно в една или друга степен се изгубва общият поглед за всяка археологическа епоха. Затова насочването на Н. Шиваров към архелогическия модел в лекциите му е правилно.

Съвременни дискусии в областта на археологията също са взети под внимание. Той не поддържа тезата, че археологията е антропологическа наука, но забелязва позитивното в дискусията и включва в Библейската си археология поредица от въпроси: демографията, общественото развитие, социалното положение, околната среда и др. Навярно би било по-полезно, ако в отделните

параграфи би имало по-пълно представяне на разглежданата материя по археологически епохи, когато, разбира се, археологическите находки позволяват това.

Терминологията е използвана пестеливо, тъй като е добре позната и известна на специалистите. Разбира се, има и специфични термини, които по-често се употребяват в археологията на древния Близък изток. Те са обяснени накратко на съответното място (напр. бама, кудурру, осуарии и др.), но трудът би спечелил повече, ако накрая заедно с другите приложения бе представен и речник на археологическата терминология, тъй като все пак курсът е предназначен за студенти и малко по-широк кръг от интересуващи се в областта на Библейската археология.

Интерпретацията на археологиечските находки се предлага внимателно и убедително. Това проличава в редицата случаи, когато авторът използува критично едно или друго мнение, застъпвано от един или друг автор, и особено ако дадена теза е сериозно оспорвана. Нерешените проблеми почти винаги са представени не просто информативно, а с възможно най-вероятната интерпретация със съответните доводи.

В уводната част (параграф 2) Н. Шиваров посочва, че Библейската археология е специален клон на археологията и отбелязва задачата ѝ: „чрез археологически разкопки и изследвания да добие достатъчни данни, за да се осветли животът на дадено място и в дадена епоха в страните, за които се разказва в библейските книги. С други думи, цели се животът, обрисуван на страниците на Библията, да изпъкне пред нас в същинската си светлина, релефност и динамика в неговия цялостен или регионален процес през различните епохи." В увода са представени и дискутирани въпросите за наименованието на научната дисциплина, нейното място сред богословските и историческите науки, задачите ѝ, възможностите и границите на археологическото изследване, неговите съвременни методи (включително при съдействието на други науки) и изворите — веществени, комплексни (надписи) и писмени.

Първата част обхваща въпроси относно Палестина, древните ѝ жители и тяхната култура (с. 59—125). Географските и топографските данни са използвани с оглед получаване на представа за мястото на Палестина като кръстовище, мост между Месопотамия и Египет, за околната среда и екологичните проблеми. Сбитото изложение е наситено с много фактологичен материал. Съгласно предписанията за изданията на Синодалното издателство, имената на народите са дадени съобразно синодалния превод на Библията (макар и твърде остарял вече), така оформени впрочем на новобългарски от видните специалисти по български език и литература — Б. Цонев и Л. Милетич. Данните в разглеждания труд не са тясно ограничени в „палестинска рамка", а са поставени в широк исторически контекст. За филистимяните (филистимците) например между другото се изтъква, че от 1950/51 г. в дискусия се отъждествяват с пелазгите от Тесалия (У. Олбрайт) и се привежда мнението на Й. Визнер, според който те са сродни с тракийското племе по долината на р. Стримон. При това някои филистимски имена като това на известния Голиат и Ахис (Анхус) показват югозападен анатолийски (лувийски) произход. За връзката с Егейския басейн свидетелства и филистимската керамика, върху която М. Дотан съзира и микенско влияние.

Втората част обхваща частния, семейния и обществения бит (с. 129—291). В отделните глави — за храната, облеклото, жилището, семейството, занаятите, мерките, монетите, изкуствата и научните познания, се забелязва изясняване на въпросите с помощта на най-нови археологически находки в рамките на историческото развитие. При описание на металургията се дава например описание на находките от Чатал Хююк. От данните за керамиката, наподобяваща медните съдове от първата половина на XX хил., и от употребата на сечива от кремък по същото време се прави заключение, че, от една страна, в самата Палестина е имало незначителни рудни находища за разлика от Синай (потвърдено и от археологическите изследвания), към който се стремят и фараоните, а, от друга страна, че по онова време там все още няма превес на бронза, въпреки наименованието на епохата „бронзова". По същия начин се дават сведения за употребата на желязото, за открити металургични центрове в Израил и др. Относно монетите се изясняват и някои важни символи и надписи на юдейски, които отразяват исторически събития — например изображението на котвата върху монета, сечена от Александър Яней след завоюване на палестинското Средиземноморско крайбрежие; звездата, появила се на монета вследствие претенцията на същия владетел, настояващ, че той е предсказаният от Валаам потомък на Яков (Числ. 24:17), която впоследствие е премахната като символ поради съпротивата на водещи юдейски кръгове.

Третата част на труда засяга въпросите за обществените структури, правото и военното дело (с. 295—383). Тя започва с разглеждане на демографията с оглед установяване броя на жителите на Палестина през различни периоди. Последователно въз основа на историческото обществено развитие се разглеждат родово-племенното устройство, промените в израилската общност след настаняването ѝ в Палестина и структурата на обществото преди царската епоха, по нейно време и след вавилонския плен — в контекста на древния Близък изток. Засегнати са въпросите за свободните хора, робите, царското управление у израилтяните и близкоизточната практика, личността на царя и неговите права във връзка с изключителността на изискванията на израилската религия, царските сановници, администрацията, данъчната система и т.н. По въпроси като тези за царските сановници, администрацията и данъчната система са привлечени повече археологически и исторически данни от египтологията, астрологията и библейските текстове (Амарненски архив, Угарит, самарийските остраки и т.н.).

Така е постъпено и при други въпроси — например относно въоръжението и крепостните съоръжения, като се привеждат в по-голяма степен археологическите резултати от проучванията в Палестина, където находките са в по-голямо количество и по-разнообразни.

Застъпеното в четвъртата част — „Религиозен бит" (с. 387—552) е от особен интерес. В тази част са привлечени археологически данни, но твърде небалансирано, тъй като по някои въпроси белите петна не са никак малко (напр. за Соломоновия храм и израилските светилища преди него). Площадът Харам еш-шериф, на който последователно са се издигали йерусалимските храмове — Соломонов, Зоровавелов и Иродов, е свещено място за мюсюлманите и единствените познания за него са добити при ремонтни работи. В замяна на това благодарение на археологически разкопки се извършват често открития, свързани със светилища извън Йерусалим от израилската епоха, както и в съседните на Палестина страни. Най-важните са посочени (от Арад, Лахиш, Хацор, Мегидо, а и от Угарит по-рано), наред с предварителните данни за свещените райони и зикурата още в уводната част. Важно е и разкриването на архитектурната обусловеност от различната функционалност на светилищата, базираща се на различни религиозни идеологии, например при трисъставния храм. При Соломоновия най-вътрешното помещение е най-малко, тъй като Бог по израилските представи е дух и невидим и в това помещение само първосвещеникът влиза веднъж в годината. В Хацор и на други места най-вътрешното помещение е най-голямо, тъй като там е идолът, в който е въплътено съответното божество, и жертвите се принасят направо на него. Там са откривани: жертвеник за кръвни жертви, базалтов съд за вода, съдове за зехтин, вино, маси с вдлъбнатини за възлияния и т.н. За отбелязване са и параграфите относно фарисеите и кумранската община. За осветление на поставените въпроси в тях са привлечени писмени и веществени извори. Подходът цели диференцирано подробно представяне, поради което тези общности изпъкват релефно, като е изоставен стремежът към унифициране при описанието им. Критическото отношение открива възможност за изтъкване на техни положителни и отрицателни черти в учението и практиката.

Заслужава интерес и параграфът „Библейски изрази, древна символика, иконография и съвременна изразност“. С него се поставя началото за използване на българска почва на археологическите находки, които са контекст на изразност в писмените паметници на древния Близък изток и по-конкретно в Библията. Правилно се изтъква и впоследствие се илюстрира, че „образността в езика и в рисунката е важен фактор за изразяване на идеите, които древните хора имат и от които се вълнуват“ и че „в тази картинност има едновременно конкретност и алегоризъм“, от чието установяване зависи правилната интерпретация на археологическите находки. Рисунката, изобразяваща фараон, нанасящ удари върху паднал неприятел, може да представя историческо събитие, при което плененият неприятелски военачалник се наказва; би могла да е и картинно съобщение за завоюване на дадена страна или град, а може да крие в себе си и алегорическа идея: фараонът син на Ра е в състояние да защитава страната и винаги да побеждава неприятелски войски или народи. Почти същото стои като проблем при разглеждането на египетските заклинателни текстове (XX—XIX).

В приложението към труда са дадени съкращения на имената на библейските книги, транскрипция на еврейските букви, хронологически таблици, показалци на имената на автори, както и на имена, понятия и библейски места, упоменати в курса. Н. Шиваров е възприел кратката египетска хронология, която се използва понастоящем в областта на палестинската археология от почти всички израелски, западноевропейски и американски археолози независимо от малките вариации в системите. Тя е в синхрон с археологическите изследвания в Палестина.

Рецензираният труд е онагледен с 318 илюстрации, за съжаление черно-бели. От значение са и редицата схеми и реконструкции, подбрани много сполучливо от автора. Вероятно поради финансови причини картите и плановете, а и някои скици в приложенията са изписани на ръка, което е в дисонанс с отличното оформление на книгата.

На отделни места се установяват някои грешки и непълноти, но те не могат да помрачат стойността на изданието. Все пак ще си позволя да упомена някои от пропуските: на с. 44 е изпуснато „на Кингу, любовника“, поради което може да се помисли, че според автора във вавилонския мит за сътворението хората са от кръвта на Тиамат (срв. с. 263, където текстът е правилно предаден); в хронологическите таблици (с. 555—556) има на пръв поглед противоречие — отбелязано е, че неолитът продължава до 4000 г. пр. Хр., а на с. 556 — до 5000 г. пр. Хр. Би трябвало да се обясни употребата на понятието керамолит и тогава мнимото противоречие ще отпадне.

В библиографията Н. Шиваров изрично посочва използваната от него литература и по-специално онези публикации, от които е черпил по-често. В израелски археологически трудове, а и в някои американски, имащи характер на курсове, авторите им също не посочват към името на цитирания специалист (археолог, историк и т.н.) съчинението му със съответната страница (напр. Игаел Ахарони). С оглед на по-конкретното насочване на читателя обаче би следвало тази празнота да се попълни в едно бъдещо издание.

Препоръчително е при евентуално следващо издание на този труд да бъдат включени най-новите изследвания. Благоприятна предпоставка за това са някои статии на самия Н. Шиваров, посветени на гробниците около Йерусалим и последните юдейски царе преди вавилонския плен, на фамилията Кайяфа, на надписи от Негев и тяхното интерпретиране и др. Експериментирането на друг модел, за което се откри възможност и с въвеждането на кратък курс по Библейска археология в специалност „Археология“ при Великотърновския университет, улеснява намирането на най-подходящата структура и форма при подготовката на студентите у нас, както и за задоволяване интересите на широко образовани читатели.

За качеството на труда е спомогнала и дългогодишната преподавателска дейност на Н. Шиваров, при която се е срещал очи в очи с нуждите и възможностите на обучението по Библейска археология у нас. Приносен момент има и в начина на представяне на илюстративния материал — умело подбран сред хилядите находки, отразил е взаимната им връзка, поставил ги е в широк контекст с обоснована интерпретация.

Накрая ще отбележа още веднъж, че „Библейска археология“ на Н. Шиваров е навременен и полезен труд, който в процеса на подготовката на студентите и популяризирането на библейските археологически знания сред специалистите би могъл да получи от автора си още по-подходяща форма и да включи нови важни археологически открития.

К. ПОПКОНСТАНТИНОВ

Отзив

MAGDALENA MACZYNSKA. DIE VÖLKERWANDERUNG. GESCHICHTE EINER RUHELOSEN EPOCHE. Zürich, Artemis & Winkler Verlag. 1993. 258 S., Karten 1—2, Abbildungen.*

Магдалена Мончинска, понастоящем професор по провинциалноримска археология и археология на „варварския" свят в Лодзкия университет в Полша, завършва тази книга през август 1992 г. в Кил, Германия. Тя е обобщение на изследванията на авторката и на изнасяните от нея курсове лекции на теми: „Германските племена през епохата на Великото преселение на народите", „Археология на готите", „Културни релации между римските провинции и Барбарикума" и др. в Ягелонския, Цюрихския, Килския, Виенския и др. европейски университети (с. 7—9).

Първите три глави (с. 10—31) представят „главните действуващи лица" на тази „драма" — Римската империя през късната античност и германските племена през епохата на Великото преселение на народите. Авторката се спира на теоретичните формулировки за късноантичната епоха, започнала с управлението на император Диоклециан (284—305) и завършила с това на император Юстиниян I (527—565). Късната античност, това е смяната на Принципата с Домината и превръщането на Рим в абсолютна монархия по модела на Персия. Германското заселване в съседните на римските провинции гранични райони от средата на III в., през IV в. според Мончинска е белег на епохата. Германците са приемани не само като федерати и войници, а като служители в римската провинциална администрация. Много са римските граждани от „варварски" произход, издигнали се във войската и администрацията на империята и управлявали я в името на импирепора (Арбогаст, Стилихон, Аспар, Аеций, Одоакър, Рицимер и др.). Късната античност е и епохата, когато германските племена дръзват да воюват за територии в пределите на дунавските и рейнските провинции. През тази епоха и християнството, станало държавна религия, се „въоръжава" с Миланския едикт и се превръща в защитник на античната култура пред германските завоеватели. Авторката правилно отбелязва, че въпреки декадентските нюанси в късноантичното развитие на Европа, тази епоха ѝ донася и един нов ред и култура. Кризата в Римската империя през тази епоха е заложена още през близо петдесетгодишното управление на 26 императори и повече от 70 узурпатори. Реформите на Диоклециан, увеличаване броя на провинците от 50 на 95, а по-късно и до 120, включването им в диоцези (карта 2), въвеждането на максималната тарифа на цените и ориенталските дворцови церемонии в Империята са факти, които водят до укрепване и засилване на централната власт. Дали последвалото установяване на тетрархията, не е крачка назад? Неоспорим прогресевен неин акт и по-точно за императорите Константин Велики и Лициний е провъзгласяването през зимата на 313 г. на Миланския едикт за равнопоставеност на всички религии в Империята. Авторката се спира и на политиката на Константин Велики към поданиците му. Едно от нововъведенията му, останало и до днес, е провъзгласяването на неделята за свободен ден. Маркирани са основните събития в Империята от втората половина на IV в. — управлението на император Юлиян Апостата (355—363), щурмът на хуните към Европа около 375 г. и последвалото Велико преселение на народите, разделянето на Империята през 395 г. на Източна и Западна, като последната става напълно подвластна на германските племена. Паралелно със съдбата на Империята авторката следи и историческата съдба на германските племена в тяхната прародина Скандиа (с. 17—25). Основен изворов материал за нея е „Германия" на Тацит, чието съвременно издание е само 22 страници. То е съпроводено от кратко представяне и на други писмени извори и карти като оставените от Питеас от Марсилия, Юлий Цезар, Плиний Стари, александрийския географ Птоломей, и др. Като специалист археолог Мончинска отделя голямо внимание и място за археологическото наследство на културата Ясторф от VI—I в. пр. Хр., чиито носители се идентифицират с германските племена от бреговете и островите на Северно море. Характеристиката на селищата, некрополите с трупоизгаряне и на находките от културата Ясторф показват, че тя е под силно келтско влияние. То намалява след завладяването на келтите от Рим и след образуването на провинциите Галия, Реция и Норикум. Налице са консолидация на германските племена, както и причините за последвалата европейска миграция на народите от Скандия. В много от античните извори се изтъква, че тя е следствие от огромния прираст на популациите или от „богатството на деца". И културното обособяване на германските племена настъпва след установяването им в съседство с римските провинции. Сбитият преглед на археологическото наследство на рейнско-везерските, елбските и скандинавските германци заема няколко абзаца. Населявалите поречието на Одер и Висла германски народи са били в пряк контакт с келтските лугии. В Чехия с келтите заживяват маркоманите на Марбод, а в Словакия квадите на Ванниус. Тази етнически пъстра картина на Северозападна и Централна Европа след I в. сл. Хр. се допълва и от богатите археологически находки, от инвентара на т. нар. „княжески гробове" и др. За това многообразие на находки допринасят и развитата пътна мрежа в римските провинции и т. нар. „кехлибарен път" свързващ Аквилея — Карнунтум — Моравската порта— поречието на Висла — Балтийско море. Особен разцвет преживява търговията в пограничните градове, при която се знае, че германците са предлагали кожи, руси женски коси за перуки, сапуни, помади, гъши пух и перошина. От провинциите на север тръгва вино, зехтин, метални, глинени и стъклени съдове и накити, и др. При характеристиката на германците от Скандия не са пропуснати и първите им писмени знаци — руните и религията им, и вярата им, че смъртта е преход към друг живот, и че за достойна се смята смъртта в битка.

Като демаркационна линия между германци и римляни със свой собствен облик са провинциите по теченията на граничните реки Рейн и Дунав (с. 25—30). Limes Romanus е предмет на вече няколковековно археологическо проучване и за отделните му части са написани може би стотици моногрфии и статии. От значение за историята на германските племена е и краткото представяне в тази част на книгата съдбата на сателитните държави на хермундури, наристки, маркомани, квади и др. от II в. Стигнали до римските граници, германските племена влизат в досег с първите християни. Първи приемат новата религия вестготите. Те са ариани и за тях Вулфила превежда на готски Библията в десетилетията непосредствено след провъзгласяването на Миланския едикт. Вестготите, ариани са приети за мисионери на Балканите, сред свебите, вандалите, лангобардите, ругийте, херулите и др. Единствено франките приемат католицизма. Към него по-късно се присъединяват и бургундите, вестготите и лангобардите. Археологически израз тези религиозни промени намират в погребалните съоръжения, в разположенията на гробовете в некрополите. Налагат се т. нар. „Reihengraber“.

Датировката на археологическите паметници от тази превратна епоха се базира на установените в арехологията методи. Особено често се прилага съпоставката на находките от различни затворени гробни или жилищни комплеки и на данните от писмените извори. Резултатите от добре заснета планиграфия и стратиграфия на некрополите и селищата са нужни за пълното хронологическо, социологическо, демографски и други изследвания. Физико-химическите, палеоботаническите и палеозоологическите методи също са приложими при определянето на датировката и на паметниците и от тази епоха (с. 34—37).

Най-ранната история на готите и гепидите е представена чрез легендата за трите кораба (с. 37—53). За готите, най-често преселващият се народ в Европа, са оставили сведения Амианус Марцелинус, Касиодор и Йорданес, и археологическите паметници от устието на Висла и биритуалните некрополи с каменни ограждения и гробове на мъже без оръжие в тях, и некрополите в Италия и Испания. Това движение на готите на югоизток, а по-късно на запад и югозапад може да се проследи след картирането на останалите от тях селища и некрополи. В края на III в. водещите творци на Черняховската култура са известни вече като тервинги — визиготи и греутунги — остроготи. Те нападат Дакия, Мизия, Мала Азия и елинските острови. Тогава се появяват и гепидите и са приети и първите готски федерати в пределите на Империята. Вестготското настъпление към Балканите и Битката при Адрианопол са повратна точка не само в съдбата на готите, но и в тази на дунавските провинции (с. 61—63). Миграцията им към Панония и заселването на остготите там, отношенията им със съседните германски, сарматски и хунски народи са изложени в подробности на с. 63—66. Паралелно с историята на готите авторката запознава читателите и с „най-страшните от всички войни“ — хуните, с произхода, начина им на живот, с обичаите и нравите им, с хунските метални котли и рефлектиращи лъкове (с. 53—61). Изчерпателен образ на тъмно русите алани и на техните „родственици“ — сарматите, на произхода и културата им е запечатан на няколко страници от същата част (с. 58—60).

Историческият път на вестоготите и остготите в Панония, Тракия, Далмация, Панония, Италия, Галия и Испания, на кримските готи, останали в Източна Европа, на археологическото им наследство е отделено място в няколко части на книгата (с. 61—70, 78—80, 109—114, 173—183). Образът на Европа от първата половина на V в. е непълен, ако не се знае съдбата на хунските номади, на съюзниците и противниците им (с. 75—78, 80—99, 102—109). Оставените от хуните богатства в полихромен стил са част от облеклото и гробния инвентар на почти всички варварски вождове и на родствениците им, открити в т. нар. „княжески“ гробове като тези от Апахида, Унтерзийбенбрун и т. н. Специфичните за отделните германски племена носии и накити също са обект на анализ в отделните части на книгата. Не е трудно да се определи дали остготка или лангобардка е погребана във франкски или тюрингски некропол.

Модерните фалшификати на накитите в полихромен стил също не са пропуснати (с. 99—102). Още от края на миналия век изработката и търговията с фалшификати и имитации на германски накити намира поле за изява в Европа.

Прегледът на създадените от варварите държави започва с тази на вестготите, които след Трансилвания и Италия заемат Галия с център Тулуза и по-късно Испания с център Толедо (с. 109—114, 206—213). Изместените от Испания от вестготите вандали и алани достигат до Северна Африка. Образуваната от тях държава разтърсва Италия. След вестготите на Аларих четиридесет и пет години по-късно Рим е завзет и оплячкосан от вандалите на Гайзерих. По северноафриканското крайбрежие на Средиземно море следите на вандалите и аланите са нищожни. Бургундите — „народът от героичния епос“, оставят своите гробове с трупоизгаряне в Северозападна Силезия, в Източна Франция и Западна Швейцария (с. 125—131). Според гробните инвентари бургундите са германското племе, което най-бързо приема късноримските културни завоевания. Алеманите, споменати от изворите за първи път през 213 г. сл. Хр., са от групата на западните германски племена и са населявали земите на изток от Рейн (с. 131—141). На смелите франки и на некрополите им, на Хилдерих и гроба му авторката посвещава няколко части (с. 141—149, 153—161). Католиците франки са една от главните движещи сили в Европа през V и VI в. сл. Хр. Под франкска власт попадат алемани, тюрингци, бургунди и т. н. Подробен анализ на писменото наследство на Прокопий от Цезарея, в което той описва управлението на император Юстиниян I и дава сведения за остготската държава на Теодорих Велики е представен на десетина страници в книгата (с. 170—188). Отделено е място на взаимоотношенията между остготите и вестготите и междудържавните им отношения, на династическите бракове на Теодорих Велики и дъщерите му с германските княгини и князе от тогавашните германски дворове в Европа.

Списъкът на представените в книгата германски държави от V и VI в. е попълнен от тези на лангобардите, тюрингците, саксите и англите, с държавата на меровингите и на съседите им баварците. Анализът на данните от писмените извори е съпоставен с тези от множество археологически разкопки. На последните авторката слага преимуществен акцент. Нанизът резултати от проучените некрополи като тези от Крефелд, Щраубинг и др. и от гробовете с богати дарове, открити в почти всяка от най-старите европейски църкви, обтача всяка част от книгата и допълва читателските познания по изложените в книгата теми. Последните две части на книгата (с. 216—224) са едно ново връщане към Скандия, люлката на германските племена. Те, последните, успяха за два века да прекроят границите на Европа, да завладеят три пъти Рим, да създадат нови държавни структури, чиито наследници и днес пишат историята на човечеството.

Книгата завършва с библиография на актуалната литературера за представените в нея факти и проблеми и с показалец за географските имена и тези на историческите личности. В книгата на професор Мончинска има богат материал и за историята и археологията на земите на юг от Долния Дунав. Тя се явява своеобразно съвременно допълнение на проблемите, залегнали в монографията на професор В. Велков „Градът в Тракия и Дакия през късната античност“. За всеки археолог тя би била полезен наръчник по провинциалноримска археология и по археология на Великото преселение на народите.

АННА ХАРАЛАМБИЕВА

***Редакцията на списание „Археология“ препечатва рецензията на Анна Харалампиева от брой 2 за 1995 г. Това се налага, защотото, поради редакционно и издателско недоглеждане е допуснато разместване на отделни пасажи, което е изменило мисълта на автора.**

Преглед

Траколожка експедиция за могилни проучвания (ТЕМП) през 1992—1994 г.

ГЕОРГИ КИТОВ

През 1992—1994 г. експедиция проведе разкопки на могилни некрополи в районите на с. Дерманци, Луковитско; Шипка — Шейново; Старосел в Хисарско; Калугерово, Правешко; Медникарово и Мъдрец в обсега на Марица — Изток; Дунавци, Казанлъшко, и в Сакар планина — землищата на селата Левка и Райкова могила, Свиленградско[1]. Под мое и на други колеги ръководство[2] бяха изцяло или частично проучени повече от четиридесет могилни насипа. В резултат на това са открити стотина гроба, пет гробници, множество каменни съоръжения, огнища, ритуални ями, както и над хиляда предмета с музейна стойност[3], свързани преимуществено с тракийската материална древност. Всички гробници са от предримската епоха. Най-трудна за датиране е тази от Дерманци[4]. Разположена високо в готовия вече насип на Остренишката могила, тя е изградена от обработени плочести камъни и с площта си от почти 30 кв. м е сред най-големите в Тракия (обр. 1). Има правоъгълна камера (обр. 2) с дълъг коридор, който извежда на юг и завършва с добре оформени челни лица. Остатъците от дърво по пода и няколкото отвора в стените подхранват предположението за съществуването на поддържан от дървена конструкция покрив. Отсъствието на археологически материали позволява само приблизително датиране в рамките на V в. пр. Хр., като се имат предвид една сходна гробница от съседното с. Торос[5] и хронологията на могилите в района[6]. Още повече, че в съседна могила — Дайкина, полуразрушена от иманяри, бяха открити три бронзови съда от същото столетие. Те са хидрия, поданиптер и арибаловидна ваза. Първият върху хоризонталните си дръжки има пластични розети, а на вертикалната едно от най-хубавите известни досега изображения на крилата сирена[7] (обр. 3). Легенът е с обичайна форма, с традиционните хоризонтални дръжки, върху чиито краища са моделирани умело глави на брадати силени. Арибаловидната ваза е осмата в България, две други са от съседното Торос, а трета — от Дебнево, Троянско[8]. Това обстоятелство поставя въпрос пред разпространеното в бившата съветска литература твърдение за тамошния произход на този тип съдове[9]. Може вече да се приеме, че те са характерни за Тракия и откриването на няколко екземпляра в Скития е резултат на въздействие от юг или на пряк внос.

Две тракийски владетелски гробници бяха проучени край Шипка. Първата от тях — в Малката могила, е примитивна, изградена от ломени камъни[10]. Има правоъгълна камера и коридор, който извежда на юг. Изненадващо, остатъците от извършеното чрез полагане през втората половина на IV в. пр. Хр. погребение се оказаха непокътнати. Два костени скиптъра, единият с дръжка от нетраен материал, обвита със спирално завита сребърна лента, свидетелстват за високото положение на погребания в тракийското общество — най-вероятно е владетел. Още повече, че сред множеството златни накити беше открит и масивен пръстен с елипсовидна плочка, върху която е врязана сцена на инвеститура — богиня предоставя на права мъжка фигура символи на властта. Самият той държи в едната си ръка жезъл. Останалите златни накити са: разкошна огърлица от плетена верижка, изящно изработени закопчалки и висулки с прецизно изпълнена украса чрез филигран и гранулация, както и три миниатюрни изображения на женски лица — вероятно Горгоната Медуза. Други огърлици са от гладки цилиндрични мъниста или биконични, покрити с богата растителна украса. Редом с тях са намерени нагръдник, копчета, висулки. Комплектът се допълва от множество сребърни украси (обр. 4), някои позлатени. В гробницата са поставени няколко глинени съда, някои с цветна украса, други с врязани знаци, наподобяващи старогръцката „ета". Чудесно запазена бронзова ситула има две превезла и висококохудожествени пластични изображения на глави на брадат силен и лъв. Една купа от бронз е без украса, а във вътрешността ѝ са били поставени две фини сребърни фиали. Множество причудливи костени предмети и четири бронзови огледала свързват погребания и с орфическите мистерии.

Далеч по-представителна е построената по същото време царска гробница (обр. 5) в една от най-големите могили в района (над 20 м вис.) — Оструша. Тя е разположена в южната периферия на насипа и е най-просторната[11], откривана досега в Тракия, не само по площ (около 100 кв. м), но и по брой на камерите си — 6. Има форма на правоъгълник с вход от юг, от който се влиза в преддверие. Другите три врати от него са към две странични камери — една правоъгълна и втора кръгла с куполно покритие, както и към централното гробно помещение. То е от монолитен блок, монтиран върху стереобат чрез оловна заливка. В него е издялано погребално ложе с пластична украса. Покрива го голям двускатно оформен блок с два фронтона и зъбчата имитация на гредоред. Долната му стена е разграничена пластично на стотина образни полета с кръгли, триъгълни, квадратни и правоъгълни форми. Те са изпълнени с миниатюрни стенописни изображения, някои унищожени при ограбването на гробницата през IV в. сл. Хр. Преобладават портретни изображения; сцени с хора и животни; растителни и геометрични композиции. При някои са запазени остатъци от инкрустации със злато. Стенописите са прецизно изпълнени в синьо, жълто, червено и зелено с нюанси и са били с по-висока художествена стойност от тези в Казанлъшката гробница[12], с които имат някои успоредици в орнаментиката.

Встрани от централната камера са разположени две правоъгълни, които са били конструктивно зазидани. Югозападното помещение е останало неограбено — в него беше открит скелет на кон, пълна конска

• *Обр. 1. Остренишката могила край Дерманци с гробницата в нея. Fig. 1. Le tumulus d'Ostrenica près de Dermanci, avec la tombe qui se trouve à l'intérieur*

• *Обр. 2. Камерата на Дерманската гробница. Fig. 2. La chambre de la tombe de Dermanci*

• *Обр. 3. Дръжка на хидрия с изображение на сирена от Дайкина могила край Дерманци. V в. пр. Хр. Fig. 3. Anse d'hydre à représentation de sirène, du tumulus de Daykina près de Dermanci, Ve s. av. J.-C.*

• *Обр. 4. Сребърно нагръдно украшение с принадлежащите му фибули тракийски тип от гробницата в Малката могила край Шипка. IV в. пр. Хр. Fig. 4. Ornement d'argent, avec les fibules du type thrace, de la tombe dans Malkata mogila, près de Šipka. IVe s. av. J.-C.*

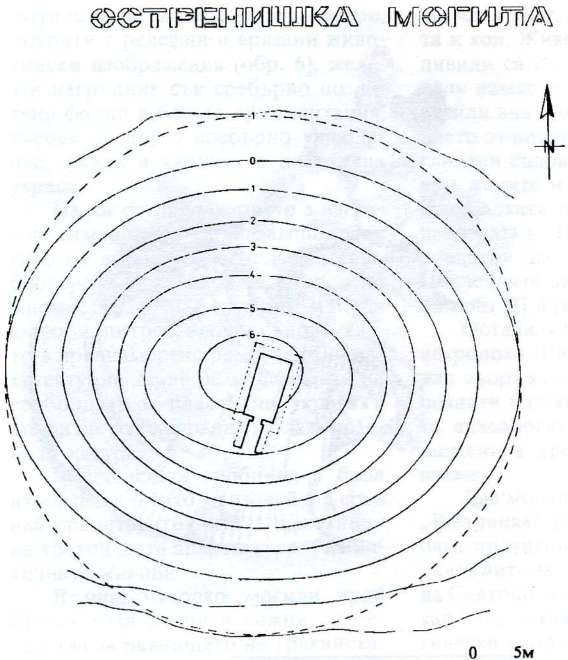

1

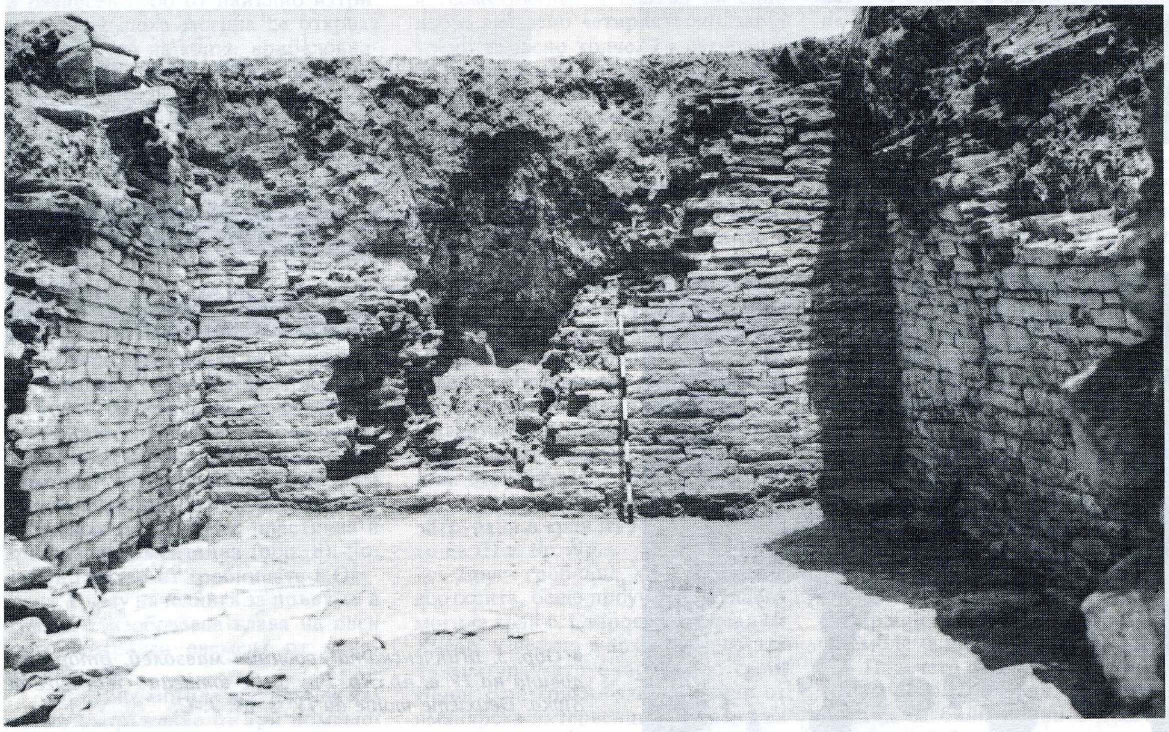

2

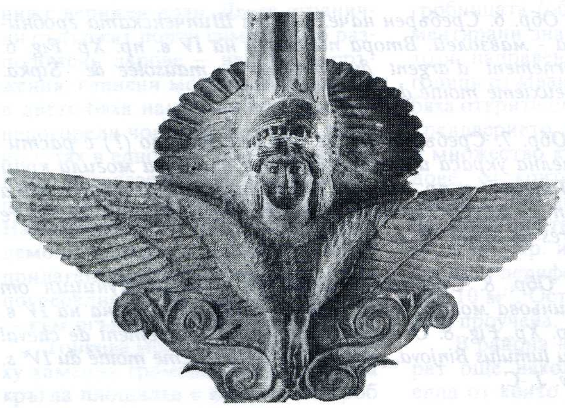

3

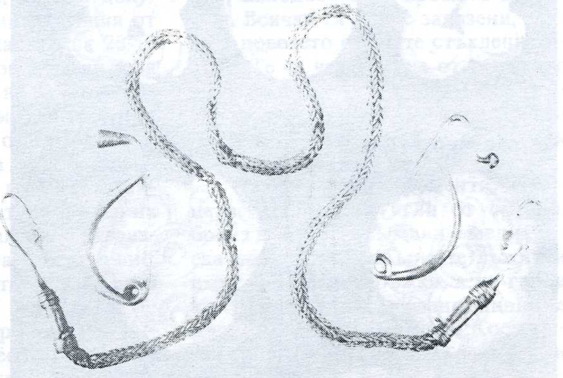

4

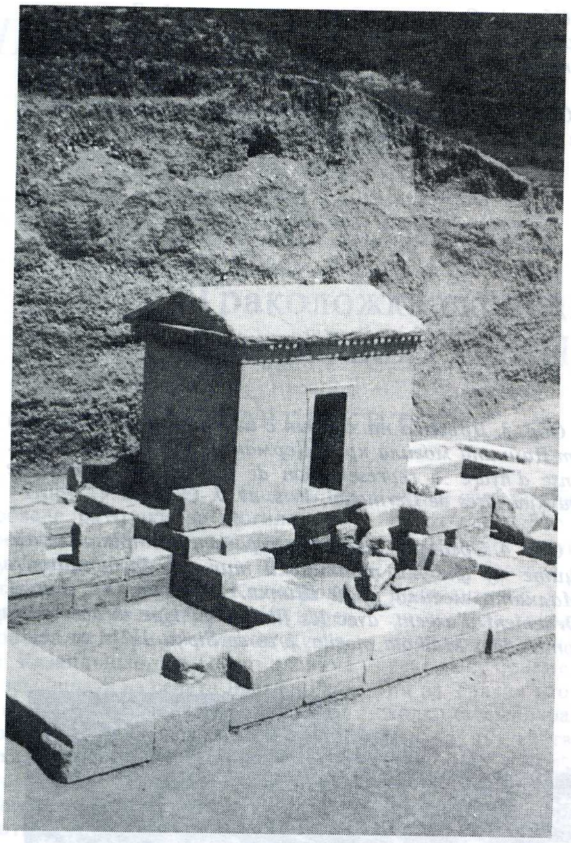

5

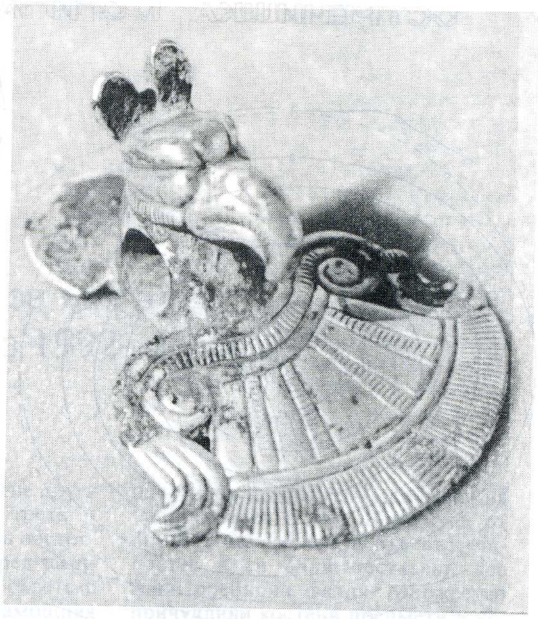

6

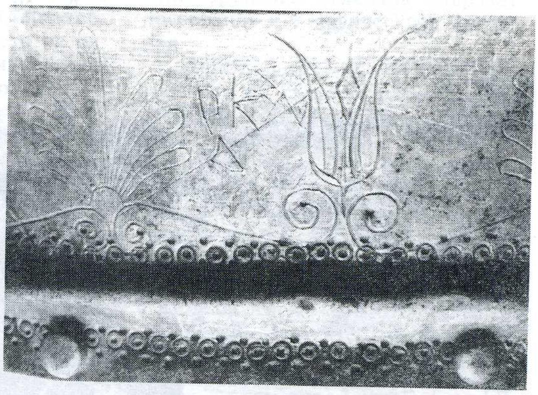

7

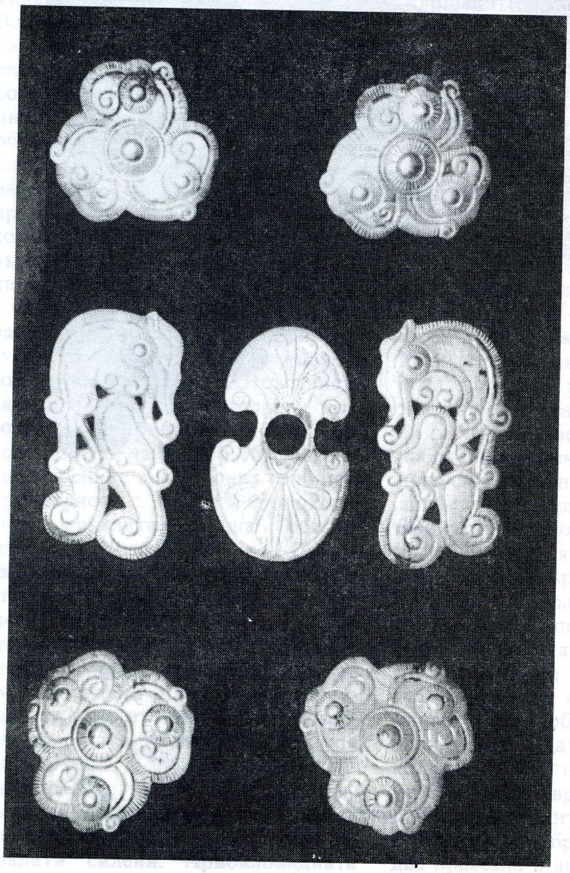

8

• Обр. 5. Шипченската гробница-мавзолей. Втора половина на IV в. пр. Хр. Fig. 5. Le tombeau - mausolée de Šipka. Deuxième moitié du IVe s. av. J.-C.

• Обр. 6. Сребърен начелник от Шипченската гробница - мавзолей. Втора половина на IV в. пр. Хр. Fig. 6. Ornement d'argent du tombeau - mausolée de Šipka. Deuxième moitié du IVe s. av. J.-C.

•Обр. 7. Сребърно устие от мех за вино (?) с растителна украса и врязани букви. Консулова могила край Шипка. V в. пр. Хр. Fig. 7. Embouchure d'argent d'outre à vin (?) à décor végétal et lettres gravées. Tumulus consulaire près de Šipka. Ve s. av. J.-C.

• Обр. 8. Сребърни украси за конска амуниция от Биньова могила край Шипка. Втора половина на IV в. пр. Хр. Fig. 8. Ornements d'argent d'équipement de cheval du tumulus Binjova, près de Šipka. Deuxième moitié du IVe s. av. J.-C.

амуниция с апликации от сребро, покрити с релефни и врязани животински изображения (обр. 6), железен нагръдник със сребърно позлатено фолио и богата орнаментация, късове от друго сребърно украшение, фиала и каничка с пластична украса.

На юг от преддверието е изграден символичен саркофагоподобен гроб от добре обработени каменни блокове, а пред него са подредени множество фрагментирани и цели амфори, питоси, малки съдове, както и преднамерено демонтирани архитектурни детайли от фасадата на гробницата с пластична украса и покритие от бледосиня и бледорозова щукатура.

Шипченската гробница е била използвана и като мавзолей и е сред най-представителните паметници на тракийската архитектура и на античната живопис.

В още няколко могили край Шипка бяха открити важни свидетелства за равнището на тракийската материална и духовна древност. В разнесен гроб от напълно изтритата Консулова могила се откриха железен връх на копие, арибаловидна ваза като тази от Остренишката могила край Дерманци и сребърно устие вероятно от кожен мех за вино (обр. 7). Стените му са покрити с венец от врязани палмети и лотосови цветове, а между тях са врязани буквите ро, капа, сигма, ню и делта (PKΣNΔ)[13]. Числовата им стойност (374) обозначава вероятно в някакви мерки вместимостта на меха. Материалите датират погребението в V в. пр. Хр.

В Биньова могила са изградени две каменни съоръжения, под всяко от които беше разчистен скелет на кон. Единият е преднамерено обезглавен, а до него е разположен пълен комплект от принадлежности към конска амуниция, в т. ч. начелник и 6 набузника от сребро с пластична и врязана орнаментация (обр. 8), подобни на тези от гробницата в Оструша. Върху начелника за пръв път в Тракия е изобразена глава на овен като централен елемент от орнаментацията[14].

Монтина могила предостави каменно съоръжение от три помещения с верижен план. Двете странични съдържат почти симетрично разположени дарове — накити, въоръжения, глинени модели на ладии. И в двете бяха намерени остатъци от недогорели човешки кости, но заедно с тях в едното — при това източното, са запазени и следи от изгарянето — пепел, въглени и отухляване. Най-вероятно в Монтина могила е демонстрирано едновременното прилагане на двата основни култа в погребалните практики на траките — към огъня и към земята.

Тонкова могила е насипана върху каменна грамада, която покрива кръгла площадка с колективен гроб на млад мъж, две жени, три момчета и кон. Животното и мъжките индивиди са положени, жените са горени намясто, като скелетите са запазили анатомичния си ред. Изобилието от подредени по особен начин глинени съдове е съчетано с накити при жените и оръжия при мъжете. Площадката представя един почти непознат в Тракия обичай, който предстои да бъде интерпретиран. Последните две могили са натрупани през III или II в. пр. Хр.

Останалите проучени могили от некропола Шипка—Шейново съдържат съоръжения и материали, добре познати в практиката на тракийската археология или са изцяло унищожени в древността и в по-ново време.

Две могили на самия бряг на яз. „Копринка" (бивш „Г. Димитров") бяха проучени през 1994 г. Те принадлежат на същинския некропол на Севтополис. Едната — Огина, макар и без каквито и да било археологически съоръжения и материали, е интересна с откриването в основата и геометричния ѝ център на едно добре запазено четиристенно, заострено дървено колче. То сигурно е било забито, за да се очертае бъдещият насип. Могилата вероятно е натрупана за погребение, което по неизвестни причини не е извършено. Втората — Запрянова, покрива каменна гробница с характерния за севтополските могили план — коридор с кръгла камера[15]. Особеното в случая е, че съоръжението е изцяло запълнено с местни камъни, а истинските му очертания са от плътна земна маса. В средата на кръга върху правоъгълна основа все пак е оставено пространство за извършване на погребение чрез трупополагане. Инвентарът е оскъден и е представен само от глинени съдове и оръжия. Могилата е от времето на съществуването на Севтополис[16] и е натрупана в края на IV или началото на III в. пр. Хр.

Друга гробница, макар и не новооткрита, беше проучена в Рошава могила край с. Старосел на запад от Хисар, известно в археологическата литература като Старо Ново село. Нашите разкопки бяха наложени от иманярска интервенция. В плана на гробницата (обр. 9 а, б) бяха документирани значителни различия от този, направен в началото на 20-те години от Иван Велков[17]. Освен това бяха открити огнище на югоизток от преддверието, както и златна розета и множество късове от глинени съдове, от които бяха възстановени чашка с една дръжка и плитка паница. Гробницата се датира в края на IV в. пр. Хр. и се намира в югоизточната периферия на насипа с вис. над 10 м[18]. Останалата част от него не е проучена.

В района на Старосел се намират още няколко десетки могили, една от които — Ванина, беше разкопана. Тя е натрупана върху гроб от началото на III в. сл. Хр. Погребението е извършено чрез трупоизгаряне в плитка елипсовидна яма. Инвентарът е представен от две златни обеци (обр. 10), дълбоко оксидирани меч и нож от желязо, габъри за обувки, стопен от горенето стъклен съд, тънкостенна глинена чашка с дръжка, както и една горяла бронзова монета (около 205 г.), сечена от името на бъдещия император Гета (209—212 г.)[19].

Останалите проучвания на ТЕМП са на могили от римската епоха. На върха на Голямата могила край с. Мъдрец в района на Марица — Изток от иманяри е бил разбит тухлен гроб, който е допълнително проучен и публикуван от Христо Буюклиев[20]. Под 11-метровия насип открихме 2 ритуални ями и 7 огнища с огромно количество натрошени глинени и стъклени съдове. В последния момент в югозападния сектор се очертаха и две правоъгълни гробни ями, за които се установи, че са свързани с един погребален акт[21]. В едната е кремирано тялото на местен първенец, а в другата е положено куче. Двете ями са изпълнени с около 150 предмета, които определят погребания като тракийски жрец-лечител от края на I или началото на II в. сл. Хр.

Накитите са от злато, сребро и бронз. Златните (обр. 11) са добре запазени — 14 листа от венец във форма на латинската буква V; две обеци; огърлица с медальон; шестоъгълен нагръдник; масивен пръстен с гема от ахат, която символизира око; лента, вероятно гривна за крак, и др.

Бронзовите съдове са 11 — три амфори, две от които почти еднакви; двойки легени и блюда; кана; ойнохое; черпак и лампа. По дръжките им има висохудожествени пластични изображения. Лампата е с умело моделирана глава на кон, по която чрез врязване са предадени всички подробности. Дръжките на амфорите имат изображения, комбиниращи елементи от съвременната емблема на фармацията.

Повечето от 19-те глинени съда — 14, са балсамарии. Две големи стомни са били пълни с благоухания, наподобяващи аромата на тамян. Всички са добре запазени, както и повечето от 21-те стъклени съдове. Те са чаши, една от които е с великолепна украса, купи и балсамарии с форми на ампули, колби и четиристенни шишета. В два от тях са запазени течности и смоли.

Множество инструменти — ланцети, скалпели и игли от сребро, бронз и кост са свързани с медицинска практика. Сребърните лъжички имат заострени дръжки, а на гърба им посредством врязани линии е маркирана вместимостта. Костените игли имат накрайници във форма на художествено моделирани бюс-

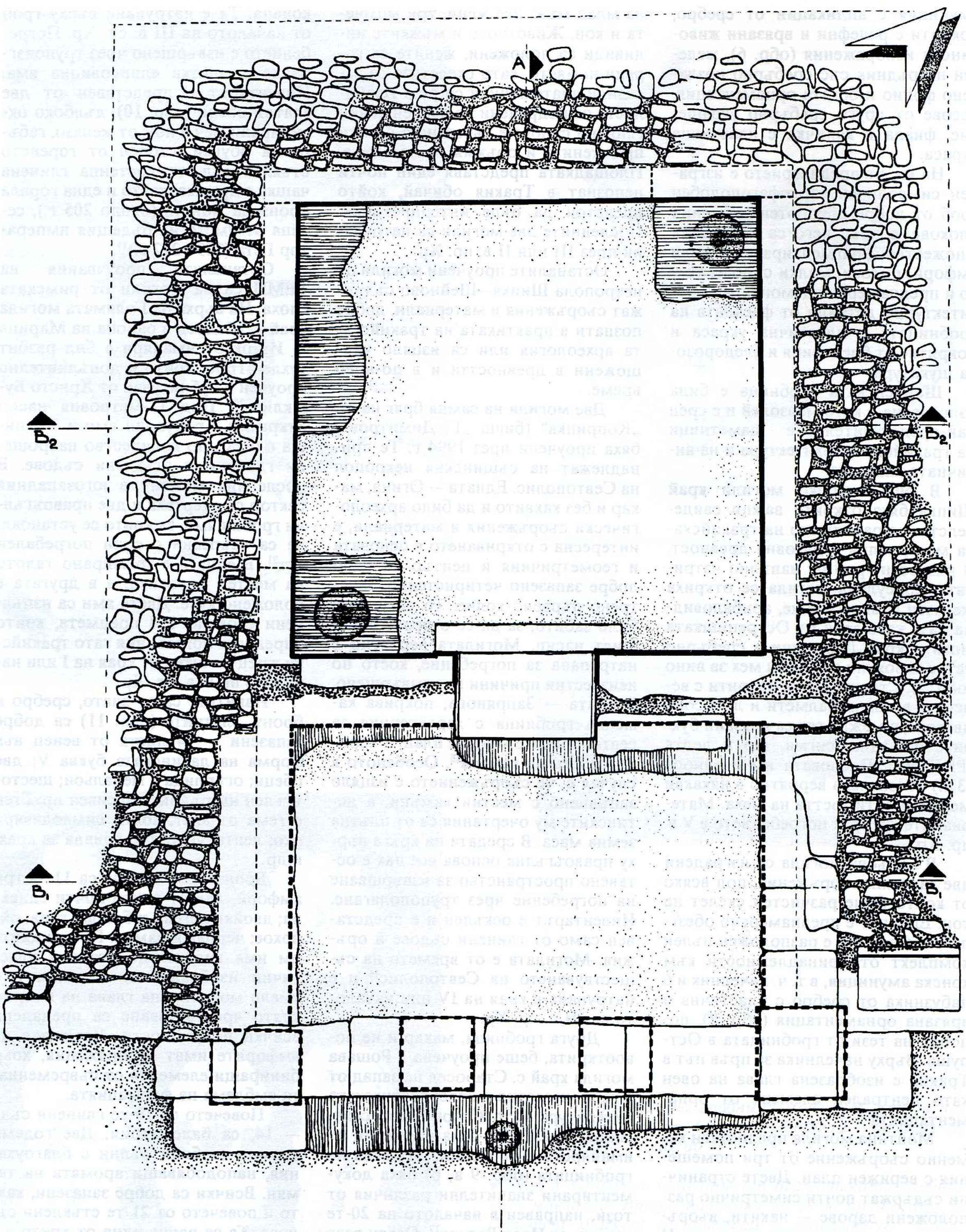

9,a

• *Обр. 9. Тракийската гробница край Старосел, Хисарско. Втора половина на IV в. пр. Хр.: а) план; б) разрези. Fig. 9. Le tombeau thrace, près de Starosel, rég. de Hisar. Deuxième moitié du IVe s. av. J.-C.: a) plan b) coupes*

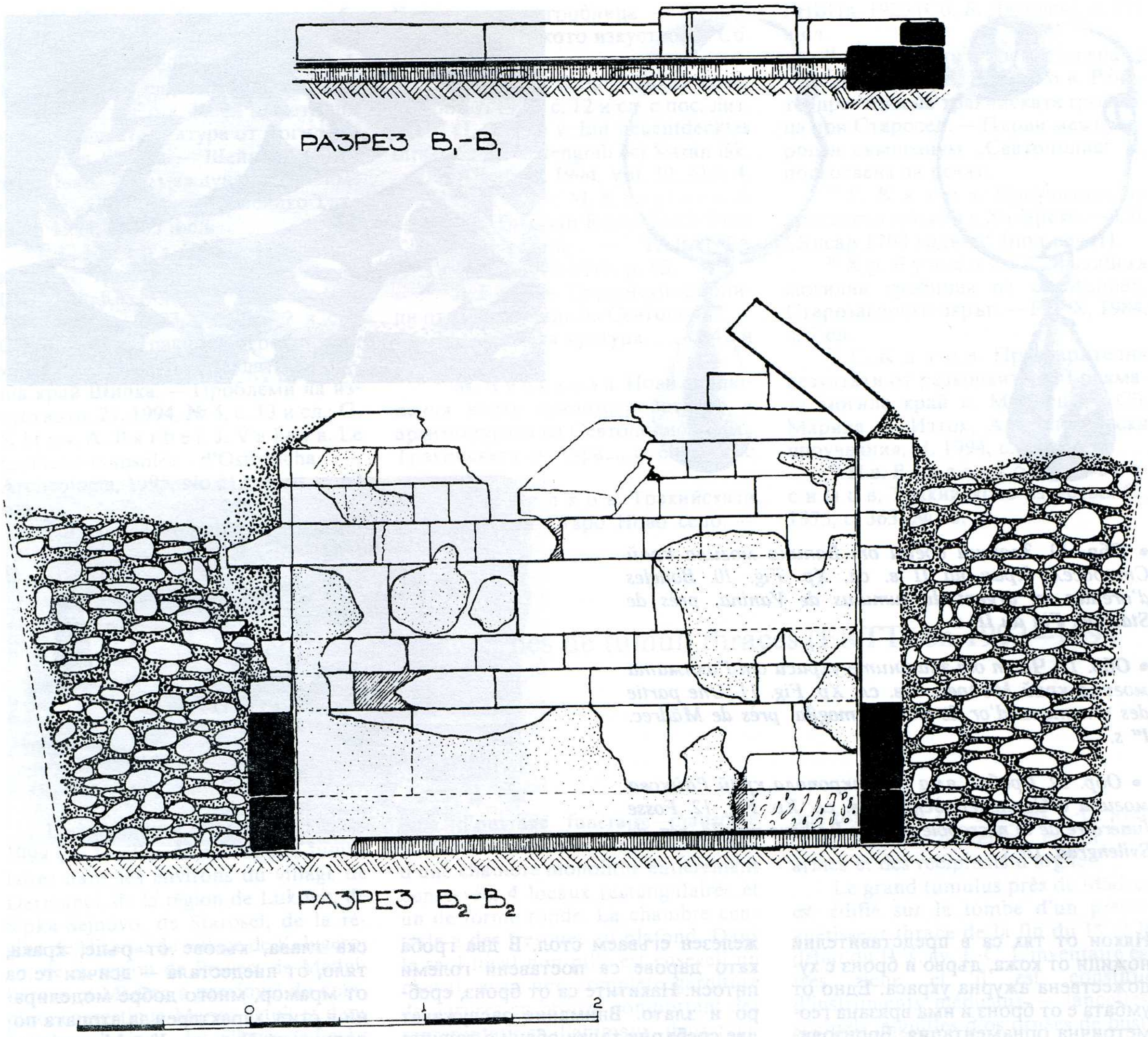

9,б

тове на божества или колонади на храмове. Особено изящни са две изображения на Атина, която носи голям шлем с гребен, а разкошните коси са позлатени или обагрени в бледорозово. Тъй като някои от иглите са намерени в медицински кутийки, не е изключено да са използвани като инструменти за терапия.

Самите кутийки са две с форма на неправилен паралелепипед и с множество цилиндрични и призматични отделения. В тях освен медицински инструменти се намират и остатъци от смоли. Едната им голяма стена е с масивна бронзова плочка за разтриване и смесване на лекарствени средства. Тя се снема чрез преплъзване в три жлеба и под нея се открива „шкафче“ с пет миниатюрни чекмедженца, чиито дръжки са оформени като старогръцката буква омега. Сковани от патината, „чекмедженцата“ все още не са отворени. Няколко дървени сандъчета са с дръжки и ключалки, апликирани с добре изпълнена украса от човешки (в т. ч. негърски) глави и тела, растителни и геометрични орнаменти. Гробните ями в Голямата могила край Мъдрец и съдържащите се в тях материали свидетелстват не само за икономическата мощ на тракийската аристокрация, но и за добрата организация и високото равнище на медицината в Римска Тракия.

През 1994 г. в Сакар бяха проучени 14 могили от некрополи край селата Левка и Райкова могила. Половината от трийсетината гроба са от I — II в. сл. Хр., а останалите от ранновизантийско време. По-късните са по правило без инвентар, с изключение на един, който съдържа представителни сребърни накити.

Погребенията от римската епоха са извършени в правоъгълни, обикновено едностъпални ями (обр. 12), в които върху дървено ложе и клада е извършена кремация. Някои от ямите са покрити с дървени греди, други с конструкция от керемиди и глинени замазки, така че вътрешността им е останала свободна, без насипна почва. Благодарение на това бяха открити сравнително добре запазени допълнително поставените (след изгаряне на кладата) остатъци от дрехи, в т. ч. чифт обувки. Те наподобяват полуботуши (до над глезените), имат двойна подметка и железни габъри, правилно подредени в успоредни напречни редове.

Под насипите с вис. до 10 м са погребвани предимно воини. В две могили редом с човешките са открити и гробове с конски скелети, придружени с елементи от амуницията. Гробният инвентар е богат и разнообразен. Интересно е, че в някои гробове преобладават глинени съдове, като отсъстват метални предмети, в други случаи липсват съдове от глина. Почти задължително навсякъде в гробовете са поставени по една или повече стомни. В някои случаи те са подредени върху площадка недалеч от гроба. Сред останалите глинени съдове се открояват няколко десетки еднотипни чаши, повечето начупени върху площадки около гробовете. Миниатюрните чашки и чинийки имат пластична украса и фабрични печати. Въоръжението е представено от върхове на копия и стрели, ножове и мечове.

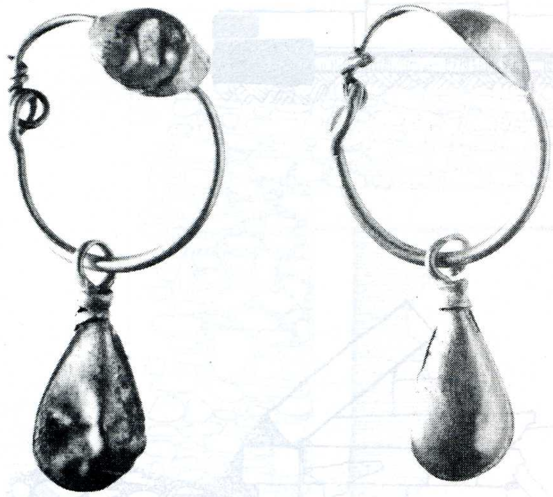

10

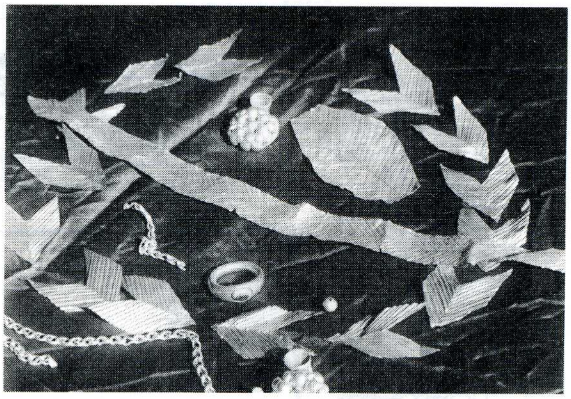

11

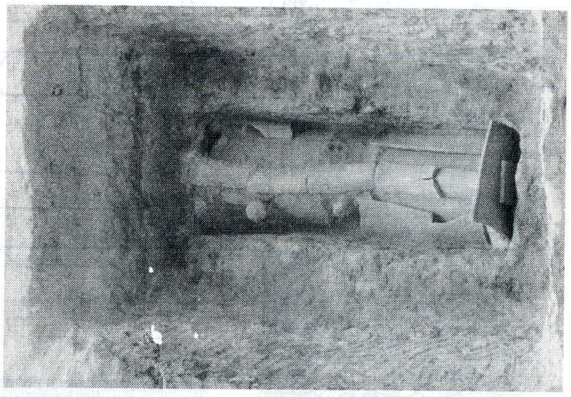

12

• *Обр. 10. Златни обеци от Ванина могила край Старосел. Края на II в. сл. Хр. Fig. 10. Boucles d'oreilles en argent du tumulus de Vanina, près de Starosel. Fin du IIe s.*

• *Обр. 11. Част от златните украси от Голямата могила край Мъдрец. I в. сл. Хр. Fig. 11. Une partie des ornements d'or de Goljata mogila, près de Mădrec. Ier s.*

• *Обр. 12. Гробна яма от некропола край Райкова могила в Свиленградско. II в. сл. Хр. Fig. 12. Fosse funéraire de la nécropole près de Rajkova mogila, rég. de Svilengrad. IIe s.*

Някои от тях са в представителни ножици от кожа, дърво и бронз с художествена ажурна украса. Едно от умбата е от бронз и има врязана геометрична орнаментация. Бронзовите съдове са с традиционните за епохата форми и повечето от тях имат дръжки с пластични изображения на човешки и животински лица и фигури. Същата украса има по апликациите за множеството дървени сандъчета. Едно от тях е било обмазано с бяла материя и покрито с врязани геометрични орнаменти. Голямо е количеството на стъклените съдове — биберон, чаши, колби, четвъртити шишета и др. Едно шише е с цилиндрично тяло и със запазена рядка течност.

В Кметската могила е открит железен сгъваем стол. В два гроба като дарове са поставени големи питоси. Накитите са от бронз, сребро и злато. Внимание заслужават две сребърни халки обеци с топчета от планински кристал в единия си край. Златните украси са частично повредени от горенето. Много добре са запазени все пак няколко обеци и висулки.

В една от могилите беше разчистен постамент за статуарна група върху площ от около 20 кв. м от добре обработени каменни плочи. Големи железни скоби са свързвали елементите на групата. Тя е разбита още в древността. Фрагменти от нея са пръснати в насипната почва наоколо — две човешки и една животинска глава, късове от ръце, крака, тяло, от пиедестала — всички те са от мрамор, много добре моделирани в стил, характерен за втората половина на II в. сл. Хр. Макар и от твърде късно време, откритието потвърждава предположението за съществуването на статуарна група върху Мал тепе край Мезек от бронз[22].

Откритите над 400 предмета с музейна стойност са предадени в Националния исторически музей, който финансира разкопките. Те още веднъж свидетелстват, че тракийската аристокрация не е била загубила икономическата и политическата си сила през римската епоха.

---

[1] Благодаря на редакцията на списание „Археология“ за предоставената ми възможност да отразя резултатите от разкопките, резюметата на които по вина на редколегията на АОР (Археологически открития и разкопки), Велико Търново 1994 г., не бяха отпечатани.

[2] Между тях са Марлена Кръстева и Петър Теодосиев (АИМ), Гавраил Лазов и Елка Дочева (НИМ), Мария Цачева (ИМ—Ловеч), Богдана Лилова (ИМ — „Искра“, Казанлък), Таня Борисова (ИМ—Правец), Красимира Стефанова (ИМ — „Искра“, Казанлък) и др.

[3] Материалите са предадени във фондовете на Историческите музеи в Ловеч, Правец и Казанлък, Археологическия музей Раднево и Националния исторически музей.

[4] Гробницата е предоставена за публикуване на М. Кръстева. Тракийската гробница край Дерманци. — Първи международен симпозиум „Севтополис“ II (под печат).

[5] Ив. Велков. Могилна гробна находка при Торос. — ИАИ XII, 1938, с. 415 и сл.

[6] G. Kitov, P. Pavlov. Kultura tracka na ziemiach okregu Lovecanskiego. S., 1987, p. 17 sqq.

[7] Ат. Милчев, Г. Китов. Тракийски могили край с. Градница, Габровски окръг. — Археология, 1972, № 1, 51 и сл. и пос. лит.

[8] G. Kitov, P. Pavlov. Op. cit., p. 18 и пос. лит., кат. № 36; Г. Китов. Тракийски могили в хинтерланда на Севтополис. — III международен симпозиум „Кабиле“, Ямбол 1994, с. 85 и пос. лит.

[9] Г. Китов. Владетелска гробница от тракийския могилен некропол Шипка — Шейново. — Минало I, 1994, № 1, с. 6 сл., бел. 7 с пос. лит.

[10] Г. Китов. Нови паметници на тракийската култура от могилния некропол Шипка — Шейново в Казанлъшко. — I международен симпозиум „Севтополис“ I, Велико Търново 1994, с. 105 и сл.

[11] Г. Китов. Новооткрита тракийска гробница-мавзолей край Шипка в Казанлъшко. — Изкуство Art Bulgaria, 1993, № 7, с. 2 и сл.; Същият. Тракийски гробничнокултов комплекс в могилата Оструша край Шипка. — Проблеми на изкуството, 27, 1994, № 4, с. 13 и сл.; G. Kitov, A. Barbet, J. Valeva. Le tombeau-mausolée d'Ostroucha. — Archeologia, 1995, No 313, Paris, p. 62 sqq.

[12] Л. Огненова-Маринова. Казанлъшката гробница — шедьовър на тракийското изкуство. — Сб. Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 1991, с. 12 и сл. с пос. лит.

[13] G. Kitov. Ein neuentdecktes thrakisches Fürstengrab bei Kazan lâk. — Das Altertum, 1994, Vol. 39, Abb. 4.

[14] G. Kitov, M. Krasteva. A 4-th C BC Thraciqn Royal Tomb from Kazanluk region. — ТАЛАNТА XXIV-XXV, 1992-1993, p. 63.

[15] Л. Гетов. Тракийски гробници от хинтерланда на Севтополис. — Сб. Тракийската култура. . ., с. 42 и сл.

[16] М. Чичикова. Нови наблюдения върху градоустройството и архитектурата на Севтополис. — Сб. Тракийската култура..., с. 60 и сл. с пос. лит.

[17] Ив. Велков. Тракийската гробница при Старо Ново село. — ГНБПд, 1925 (Сб. Б. Дякович), с. 171 и сл.

[18] Гробницата е предоставена за публикуване на Е. Паунов. Реинтерпретация на тракийската гробница при Старосел. — Първи международен симпозиум „Севтополис“ II, подготвена за печат.

[19] Г. Китов. Проучвания на тракийски могили в Хисарско. — Сб. „Хисар 1700 години“ (под печат).

[20] Хр. Буюклиев. Тракийска могилна гробница от с. Мъдрец, Старозагорски окръг. — РП, X, 1984, с. 7 сл.

[21] Г. Китов. Предварителни резултати от разкопките на Голямата могила край с. Мъдрец. — Сб. Марица — Изток, Археологически проучвания, II, 1994, с. 157 сл.

[22] Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1975, с. 363, № 60.

Expédition de recherches de tumuli thraces (ERTT) en 1992—1994

G. KITOV

(Résumé)

L'expédition a effectué en 1992—1994 des fouilles de nécropoles tumulaires dans les environs du village de Dermanci, de la région de Lukovit; de Šipka-Šejnovo, de Starosel, de la région de Hisarja; du village de Kalugerovo, de la région de Pravec; de Mednikarovo et Mădrec à proximité du complexe énergétique Marica-Iztok et dans la Sakar planina — les villages de Levka et de Rajkova mogila, de la région de Svilengrad. On a fouillé entièrement ou en partie plus de 40 tertres tumulaires. On a découvert une centaine de tombes, 5 sépulcres, de nombreux ouvrages de pierre, des âtres, des fosses rituelles, ainsi que plus de 1000 objets d'une grande valeur artistique.

Les sépulcres sont de l'époque pré-romaine. Celui près du village de Dermanci est fait de dalles de pierre façonnées, possède une grande chambre rectangulaire et un corridor avec, au sud, des façades bien formées (Ve s. av. J.-C.). Dans le tumulus voisin, on a découvert une hydre, un podaniptère et un vase en bronze, également du Ve s. av. J.-C.).

Deux tombeaux royaux thraces du IVe s. av. J.-C. ont été découverts près de Šipka. Celui dans Malkata mogila n'est pas pillé, il est primitif d'après la manière dont il a été construit, mais possédant un riche inventaire: parures en or et en argent, récipients d'argile, de bronze et d'argent, objets en os dont deux crosses, des armes, etc. Le tombeau dans le tumulus Ostruša est le plus grand découvert jusqu'à présent en Thrace. Il représente un type d'ouvrage funéraire—mausolée tout à fait nouveau. Il est constitué d'une chambre monolithe entièrement conservée, 4 locaux rectangulaires et un de forme ronde. La chambre centrale a des fresques au plafond. Dans le seul local non-pillé est enseveli un cheval, avec une complète garniture de parures en bronze comportant des représentations d'animaux, deux récipients d'argent et des armes de fer, ainsi qu'un plastron d'argent doré. Sur le palier avant-tombal est édifiée une tombe en forme de sarcophage où sont rangés de nombreux pythos, amphores et petits récipients en argile.

Dans les autres tumuli près de Šipka sont découverts des ouvrages funéraires comportant de nombreux récipients de métal et d'argile, des parures, des armes, une garniture d'appliques d'argent pour harnais avec des représentations d'animaux et autres matériaux. Parmi ces objets se trouve une embouchure d'argent avec une ornementation végétale et une inscription avec des lettres grecques anciennes.

Deux tumuli de la nécropole de Sevtopolis contiennent un tombeau de pierre avec une chambre ronde et des objets liés à la vie quotidienne et à l'armement.

Près de Starosel on a fouillé une tombe de pierre monumentale où l'on a trouvé, indépendamment de son pillage dans l'Antiquité, une rosette en or et des récipients d'argile. La tombe est construite à la fin du IVe s. av. J.-C. Dans un tumulus voisin on a fouillé une tombe du IIIe s. après J.-C. avec deux boucles d'oreilles en or, des armes et des récipients d'argile.

Le grand tumulus près de Mădrec est édifié sur la tombe d'un prêtre-guérisseur thrace de la fin du Ier et le début du IIe s. av. J.-C. L'inventaire est très riche et il est constitué d'instruments médicaux — lancettes, scalpels, aiguilles d'os ornées de bustes de divinités, cuillers d'argent, deux trousses contenant des médicaments conservés. Les récipients en verre sont au nombre de 21, dont deux contiennent des résines et des liquides. 19 récipients d'argile et 11 de bronze ont des ornements en relief. Quelques caisses en bois ont des poignées et des appliques de bronze, ornées de figures et de têtes d'hommes et d'animaux, et de figures géométriques. Parmi les parures d'or, d'argent et de bronze se détachent une couronne foliacée, une bague massive, un plastron, des boucles d'oreilles, un bracelet pour le pied, un collier.

Les 14 tumuli dans la Sakar planina sont de la même époque. Dans des fosses rectangulaires ont été ensevelis par incinération des guerriers thraces. Deux de ces guerriers sont ensevelis avec leurs chevaux. L'inventaire est riche et varié. Bien conservés sont des récipients de verre contenant des liquides, des objets de bois et de cuir, un vêtement et des souliers, de nombreux récipients, parures, objets en verre, en argile et en bronze faisant partie de l'armemént, et d'autres matériaux archéologiques.

Празници и зрелища в европейската културна традиция през Средновековието и Възраждането. Научна среща — Варна’95

На 1 и 2 юли 1995 г. Международният дом на учените „Фредерик Жолио-Кюри“ в курорта „Св. св. Константин и Елена“ във Варна стана за трети пореден път център на превърналата се в традиция научна среща в рамките на Международния фестивал „Варненско лято“. Организаторите на срещата — Община Варна, Българската академия на науките, Софийският университет „Св. Климент Охридски“ и Съюзът на учените в България, както и самите участници в нея, се постараха тя да премине в спокойна творческа атмосфера и на престижно научно равнище.

Темата на тазгодишната научна среща предизвика основателен интерес сред специалистите и обществеността, откривайки възможности за широка интерпретация във времето и пространството, а също така — за популяризация на многоаспектните научни изследвания. В Организационния комитет под почетното председателство на кмета на Варна г-н Христо Кирчев, с председател проф. д-р Димитър Овчаров (БАН) и зам.-председател г-н Любомир Кутин, ръководител на сектор „Култура“ (община Варна), бяха включени именити български учени от София и Варна и варненски общественици. В деловата работа на конференцията участвуваха изтъкнати специалисти от различни научни области от България и чужбина, което наистина придаде интердисциплинарен характер на срещата. Той се изяви още в пленарното заседание, открито с доклада на проф. д-р Иван Божилов на тема „Празници и зрелища в средновековна България (VII—XIV век)“. С него беше поставена солидна основа на по-нататъшната работа. Сполучливо допълнение беше докладът на проф. д-р Владислав Даркевич (Русия), проследяващ една от най-важните страни на масовото зрелище през средновековието — неговата пародийност („Народната култура през средновековието: пародия в литературата и изкуството през IX—XVI век“).

Останалите два пленарни доклада бяха обединени от една идея — да се покаже отражението на средновековната култура в нашето съвремие. Докато проф. д-р Богдан Богданов („Празникът в традиционната и модерната култура“) очерта общите проблеми в тази насока, к.соц.н. Дарина Василева се спря на някои конкретни прояви в социологичен аспект („За съвременните проекции на някои утилитарни зрелищни форми от Средновековието“).

Работата на конференцията протече в две основни секции. Това разделяне беше условно, защото на практика докладите и в двете секции се допълваха взаимно. Въпреки използването на различни изворови данни, изследванията на историци, археолози, етнографи, фолклористи, изкуствоведи, музиколози проследяваха многообразието на едно сложно явление в средновековната и възрожденската култура. Нещо, което всъщност определи научната ефективност на срещата. По обективни и субективни причини само малка част от предварително заявилите участието си учени не можаха да присъстват на форума.

Интересна информация за социално-културните традиции в селската среда на руския, украинския и белоруския народи през периода на формирането на нациите XVIII — началото на XIX в. поднесе проф. д-р Татяна Бернштам (Русия) с доклада си, посветен на „Играта“ като жизнен стадий и форма на поведение“. Фолклорната музика и селският панаир“ — тема, разгледана от к.и.н. Наталия Рашкова и „Маскарадни игри и календар“ на к.ф.н. Ирена Бокова по данни от България разшириха ареала на игрите и зрелищата в Европа в най-масовите им народностни изяви.

Научно популяризиране на позабравени и даже вулгаризирани днес обичаи, несвойствени на напрегнатите и бързи темпове на нашето съвремие, се съдържаше в редица доклади. К. и. н. Красимира Кръстанова разви интересната тема „Всичко на показ (изнасяне на чеиз и зрелища в обряда)“, докато Анелия Касабова-Динчева говори за публичните наказания над магьосници. Аспектите за зрелищност в професионалните изпълнителски изяви на традиционната художествена култура през Средновековието и Възраждането беше тема на докладите: „Празничността на художественото пеене“ (проф. д-р Агапия Баларева), „Професионални тържества в „света“ на занаятчиите XVI—XIX век“ (ст.н.с. Вяра Ковачева-Костадинова), „За присъствието на някои фолклорни архетипи във възрожденските училищни празници“ (ст.н.с. Искра Рачева), „Инструментална практика и български възрожденски градски бит“ (ст.н.с. Елисавета Вълчинова-Чендова), „Отричане и търпимост — две страни на една позиция към музикалните празници“ (Любен Ботушаров), „Контактът с чуждите — зрелище, празник или магия“ (к.и.н. Мирелла Дечева), „Пресътворяването на един празник“ (к.и.н. Маргарита Карамихова), „Театрални елементи в един забравен български обичай („миши сватби“)“ (ст.н.с. Рачко Попов), „Нестинари и съвремие“ (к.и.н. Ружа Нейкова). Само изброяването на засегнатите проблеми говори за богатството на идеите, които поради ограниченото място не мога да разгледам подробно.

Традиционната българска сватба беше засегната в доклада на проф. д-р Радост Иванова, която обърна специално внимание на нейната зрелищност, изявяваща се като маскарад.

Няколко доклада имаха за основа археологически паметници и изследвания, както и паметници на живописта от епохата на Средновековието. В аспект на зрелищност — като спектакъл езическият шамански ритуал беше разгледан от проф. д-р Димитър Овчаров. Семантиката на еротичната сцена от Преслав (рисунка-графит) в контекста на фолклорните извори за българското шаманство беше отразена в доклада на доц. Анчо Калоянов. Светските празници и карнавал през XIV в., по данни от България и Вардарска Македония интерпретира ст. н. с. Николай Овчаров, а танцовите мотиви в паметниците на българското средновековно изкуство от XIII—XIV в. бяха обект на внимание в доклада на ст. н. с. Виолета Нешева.

Значителен интерес предизвикаха докладите, в които на анализ бяха подложени различни страни на християнската обредност. Проф. д-р Елена Тончева и ст. н. с. Светлана Куюмджиева занимаха аудиторията с празника на православието в България през XIV в., проф. д-р Елка Бакалова проследи култа на светците в православната църковна традиция и фолклора. Интерес предизвика изследването на д-р Сабина Испас (Румъния) за романския каролинг, танца с ритуална маска и техните възможни корени в Стария завет.

Както се вижда, в общата проблематика на Варненския научен форум’95 се обединиха над 30 доклада в множество аспекти. Подходящо допълнение беше изследването върху църковното музикално творчество на световноизвестния български композитор Добри Христов, посветено на 120-годишнината от рождението му. Обобщителен характер имаше докладът на Любомир Кутин за фестивала „Варненско лято“, който предложи ретроспективен поглед към традицията и набеляза перспективите за по-нататъшна дейност. В тази връзка важно място бе отделено на проведените досега научни срещи и тяхната роля в цялостната програма на фестивала.

Научната среща Варна'95 беше открита и закрита тържествено. Не липсваха зрелищни моменти, каквто беше демонстрацията на кукерски игри. На участниците и гостите любезните домакини предоставиха възможности да се любуват на балетни и музикални прояви във фестивалния комплекс. Имаме основание да се надяваме, че тази хубава традиция — летните научни срещи — ще продължат да съпътстват Международния Варненски фестивал.

ВИОЛЕТА НЕШЕВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Веселина Вандова — Типология на неолитните култови масички от Южна България...... 1
Стефан Бояджиев — Произход и развитие на кръстокуполния тип църкви в Мизия и Тракия през IV — VI в. 8

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Васил Николов — Две жилища и керамичните им комплекси от пласт Караново III в селищната могила Караново.................. 19
Цветана Попова — Археоботанически материали от късненеолитно жилище в селищната могила Караново...................... 27
Анелия Божкова, Даниела Агре — Тракийски могили в местността Ябланица край Етрополе................................ 28
Илиана Бонева-Паские — Гробница със стенописи от Анхиало......................... 37
Георги Атанасов — Култовата цедка ἠθμός — colum в старобългарската литургика (по археологически данни)................. 42

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Стамен Михайлов — Още за кръстовидната постройка под Голямата базилика в Плиска.. 47
Казимир Попконстантинов — Николай Шиваров. Библейска археология. С., Синодално издателство, 1992. 632 с., ил. 318, карти и скици — Х.................... 49
Анна Хараламбиева — *Magdalena Maczynska.* Die Völkerwanderung. Geschichte einer Ruchelosen Epoche. Zürich Artemis&Winkler Verlag. 1993. 258 S., Karten 1—2, Abblildung.... 52

ПРЕГЛЕД

Георги Китов — Траколожка експедиция за могилни проучвания (ТЕМП) през 1992—1994 г. 54
Виолета Нешева — Празници и зрелища в Европейската културна традиция през Средновековието и Възраждането. Научна среща-Варна'95............................. 62

TABLE DES MATIERES

Vesselina Vandova — Typologie des tablettes de culte néolithiques de la Bulgarie du Sud.......... 7
Stefan Bojadžiev — Origine et évolution des églises cruciformes à coupole en Mésie et en Thrace aux IVe—VIe siècles..................... 18

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Vasil Nikolov — Deux habitations et leurs complexes céramiques de la couhe Karanovo III du tell Karanovo............................ 26
Cvetana Popova — Matériaux archéo-botaniques d'une habitation du néolithique tardif, dans le tell de Karanovo........................ 28
Anelia Božkova, Daniela Agre — Tumuli thraces de la localité de Jablanica, près d'Etropole....... 36
Iliana Boneva - Pasquier — Sépulcre à fresques d'Anhialo............................ 42
Georgi Atanasov — Le filtre du culte ἠθμός — colum dans la liturgie protobulgare (d'après des données archéologiques)................. 46

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Stamen Mihailov — De nouveau sur l'édifice cruciforme sous les fondations de la Grande basilique à Pliska.............................. 49
Kazimir Popkonstantinov — Николай Шиваров. Библейска археология. С., Синодално издателство, 1992. 632 с., ил. 318, карти и скици — Х......................... 49
Anna Haralambieva — *Magdalena Maczynska.* Die Völkerwanderung. Geschicte einer Ruchelosen Epoche. Zürich, Artemis & Winkler Verlag. 1993. 258 S., Karten 1—2, Abbildungen.......................... 52

REVUE

Georgi Kitov — Expédition de recherches sur les tumuli thraces (ERTT) en 1992—1994....... 61
Violeta Neševa — Fêtes et jeux dans la tradition culturelle européenne du Moyen Age à la Renaissance. Conférence scientifique, Varna'95.... 62

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

кн. с.

Ангелова, Елена — Сарматски елементи в езическите некрополи от Североизточна България и Северна Добруджа.................... 2, 5

Бояджиев, Стефан — Произход и развитие на кръстокуполния тип църкви в Мизия и Тракия през IV—VI век.................... 4, 8

Вандова, Веселина — Типология на неолитните култови масички от Южна България...... 4, 1

Кънчев, Кънчо — За типологията на неолитните каменни тесли от България.............. 3, 1

Кънчев, Кънчо — Стратиграфско разпределение на рисуваната керамика от многослойното раннонеолитно селище Чавдар.......... 2, 1

Любенова, Венеция — Бронзови предмети от късноантичната вила при рудник Бела вода, Перник.............................. 3, 6

Меламед, Катя — Характеристики на ранносредновековните некрополи по Българското черноморско крайбрежие............ 1, 33

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Анчева, Радка — Из преписката на Българския царски дворец с Карел Шкорпил.......... 1, 53

Атанасов, Георги — Култовата цедка ἠθμός — colum в старобългарската литургика (по археологически данни).................. 4, 42

Балболова-Иванова, Мария — Фортификационно строителство на крепостта в местността „Калето“ в град Средец, Бургаска област. 3, 28

Банев, Красимир, Вагалински, Людмил — Преторианска диплома от късноантичния кастел Ятрус — с. Кривина, Русенска област (Северна България).................... 2, 26

Божкова, Анелия, Агре, Даниела — Тракийски могили в местността Ябланица край Етрополе.............................. 4, 28

Бонева-Паские, Илиана — Гробница със стенописи от Анхиало.................... 4, 37

Долмова, Мария — За укрепителната система на крепостта Трапезица (предварително съобщение).............................. 3, 36

Игнатов, Веселин — Глинени фигури от античното селище при с. Брястово, Новозагорска община.............................. 2, 31

Марков, Николай — Един нов медальон с изображение на лъв от Търновско.............. 1, 41

Милчева, Румяна — Женски портрет от Антониновата епоха от Националния археологически музей в София.................... 2, 18

Момчилов, Димчо — Старобългарска тока от Карнобатската крепост Маркели.......... 3, 34

Николов, Васил — Две жилища и керамичните им комплекси от пласт Караново III в селищната могила Караново.................. 4, 19

Овчаров, Николай — За правилното разчитане на търновския надгробен надпис от църквата „Свети четиридесет мъченици“ (по повод на една хипотеза).................... 1, 46

Пировска, Галина — Църква при водното съоръжение във Велики Преслав.............. 2, 37

Писарова, Весела — Могилен гроб на воин от покрайнините на римска Сердика.......... 3, 18

Попова, Цветана — Археоботанически материали от късно неолитно жилище в селищната могила Караново.................... 4, 27

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

кн. с.

Бояджиев, Стефан — Отново по въпроса за ранновизантийската „базилика“ при с. Крамолин, Ловешка област.................. 3, 43

Бояджиев, Явор — Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Новокаменната епоха в България. С., Наука и изкуство, 1993. 288 с., 228 рис., 110 сн., 25 фиг., 12 табл., 13 карти.......... 2, 44

Григорова, Валентина — SYLLOGE NUMMORUM GRAECORUM SCHWEIZ II MÜNZEN DER ANTIKE. Katalog der Sammlung Jean-Pierre Righnetti im Bernischen Historischen Museum.......................... 1, 60

Кънчев, Кънчо — Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Новокаменната епоха в България. С., Наука и изкуство, 1993. 288 с................ 2, 41

Марков, Николай — Christian Ewert. Forschungen zur almohadischen Moschee. Lieferung 4. Die Kapitele der Kutubiya-Moschee in Marrakesch und der Moschee von Tinmal. Madrider Beiträge.Band 16. Mainz am Rhein. 1991, S. 1—406 mit 1—45 Abbildungen und 68 Tafeln. 3, 48

Милчев, Атанас — П. Георгиев. Мартириумът в Плиска........................ 2, 52

Михайлов, Стамен — Още за кръстовидната постройка под Голямата базилика в Плиска.............................. 4, 47

Нешева, Виолета — Н. Овчаров, Д. Хаджиева. Средновековният манастир в гр. Кърджали — център на епископията Ахридос (XI—XIV в.). — В: Разкопки и проучвания, XXIV. С.,1992. 140 с., 107 обр., рез. на фр. ез.............................. 3, 46

Николов, Васил — Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Новокаменната епоха в България (краят на седмото — шестото хилядолетие преди новата ера). С., Наука и изкуство, 1993. 288 с. с 228 рисунки в текста, 110 черно-бели снимки.............................. 2, 45

Овчаров, Николай — Kl Żurovska, T. Rodzińska-Chorąży, A. Biedroń, M. Łastowiecki, T. Weslawowicz, J. Wrzesiński. Ostrow Lednicki, I—II. Kraków, 1993. 307 с., 227 рис., 119 фиг. и 30 табл.... 3, 45

Попконстантинов, Казимир — Библейска археология. Николай Шиваров. С. Синодално издателство. 1992. 632 с., 318 ил., карти и скици — Х.............................. 4, 49

Славова, Мирена — L. LOUKOUPOULOU. CONTRIBUTION A L'HISTOIRE DE LA THRACE PROPONTIQUE. Athénes 1989. 440 p... 1, 60

Хараламбиева, Анна — Magdalena Maczynska. Die Völkerwanderung. Geschichte einer ruhelosen Epoche. Zürich, Artemis & Winkler Verlag, 1993. 258 S., Karten 1—2, Abbildungen.......................... 2, 50

КЪМ 125-ГОДИШНИЯ ЮБИЛЕЙ НА БАН

Божкова, Анелия — Димитър П. Димитров и проучванията на тракийските селища..... 1, 14

Божкова, Бистра — Известни български учени нумизмати.............................. 1, 29

Дончева-Петкова, Людмила — Учените за Българското средновековие.................. 1, 22

Кънчев, Кънчо — Рафаил Попов и праисторическата наука.......................... 1, 8

	кн. с.
Николов, Васил — Проф. Г. И. Георгиев — размисли за учителя	1, 12
Овчаров, Димитър — Археологическата наука и Българската академия на науките (по случай 125-годишния ѝ юбилей)	1, 1
Прешленов, Христо — Бележити изследователи на античната археология в България — творчески биографии	1, 16
Сиракова, Свобода — Николай Джамбазов и палеолитните проучвания в България	1, 11

ПРЕГЛЕД

	кн. с.
Ботева, Диляна — Международен симпозиум „Римският лимес по Средния и Долния Дунав“	3, 49
Джамбов, Иван — XIII международен конгрес по християнска археология	2, 54
Китов, Георги — Траколожка експедиция за могилни проучвания (ТЕМП) през 1992—1994 г.	4, 54
Нешева, Виолета — Празници и зрелища в европейската културна традиция през Средновековието и Възраждането. Научна среща Варна’95	4, 62
Николов, Васил — Конгрес на японските археолози	3, 51
Хараламбиева, Анна — XIII международен конгрес по раннохристиянска археология (CIAC) Сплит — Пореч (25. 09. — 02. 10. 1994)	1, 63

SOMMAIRE DE L'ANNEE

ARTICLES

t. p.

Anghelova, Elena — Eléments sarmates dans les nécropoles païennes de la Bulgarie du Nord-Est et de la Dobroudja du Nord. 2, 5
Bojadžiev, Stefan — Origine et évolution des églises cruciformes à coupole en Mésie et en Thrace aux IVe—VIe siècles. 4, 8
Vandova, Vesselina — Typologie des tablettes de culte néolithiques de la Bulgarie du Sud 4, 1
Kănčev, Kănčo — De la typologie des haches de pierre néolithiques de Bulgarie 3, 1
Kănčev, Kănčo — Répartition stratigraphique de la céramique ornementée de la cité de Čavdar du néolithique récent 2, 1
Lioubenova, Venetsia — Objets de bronze de la villa de la basse Antiquité située près de la mine „Bela voda", Pernik 3, 6
Melamed, Katja — Caractéristiques des nécropoles du haut Moyen Age sur le littoral bulgare de la mer Noire. 1, 33

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Ančeva, Radka — Extraits de la correspondance entre Karel Skorpil et l'administration royale. . . 1, 53
Atanasov, Georgi — Le filtre du culte ἠθμός — colum dans la liturgie protobulgare (d'après des données archéologiques) 4, 46
Balbolova-Ivanova, Maria — Construction de fortification de la forteresse dans le lieu-dit „Kaleto" de la ville de Sredec, dans la région de Burgas 3, 28
Banev, Krassimir, Vagalinski, Lioudmil — Diplôme prétorien du castel de Jatrus de la Basse Antiquité, près du village de Krivina, dans la région de Rousse (Bulgarie du Nord) 2, 26
Božkova, Angelia, Arge, Daniela — Tumuli thraces de la localité de Jablanica, près d'Etropole 4, 28
Boneva-Pasquier, Iliana — Sépulcre à fresques d'Anhialo. 4, 37
Dolmova, Maria —Du système de fortification de la forteresse de Trapezica (communication préalable) 3, 36
Ignatov, Vesselin — Figures d'argile d'une cité antique près du village de Brjastovo, dans la commune de Nova Zagora 2, 31
Markov, Nikolaj — Un médaillon nouvellement découvert à représentation de lion de la région de Tărnovo 1, 41
Milčeva, Roumiana — Portrait de femme de l'époque d'Antonin du Musée national d'archéologie de Sofia 2, 18
Momčilov, Dimčo — Boucle protobulgare de la forteresse de Karnobate, Markeli 3, 34
Nikolov, Vasil — Deux habitations et leurs complexes céramiques de la couche Karanovo III du tell Karanovo. 4, 19
Ovčarov, Nikolaj — Du déchiffrement correct de l'inscription funéraire de l'église des „Saints-Quarante-Martyrs" de Tărnovo 1, 46
Pirovska, Galina — Une église près de l'ouvrage hydraulique à Veliki Preslav 2, 37
Pissarova, Vessela — Tombe tumulaire de soldat des environs de la Serdica romaine 3, 18
Popova, Cvetana — Matériaux archéo-botaniques d'une habitation du néolithique tardif, dans le tell de Karanovo 4, 27

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

t. p.

Bojadžiev, Stefan — De nouveau sur la question de la „basilique" byzantine ancienne près du village de Kramolin, dans la région de Loveč 3, 43
Bojadžiev, Yavor — Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Новокаменната епоха в България. С., Наука и изкуство, 1993. 288 с., 228 рис., 110 сн., 25 фиг., 12 табл., 13 карти 2, 44
Grigorova, Valentina — SYLLOGE NUMMORUM GRAECORUM SCHWEIZ II MUNZEN DER ANTIKE. Katalog der Sammlung Jean-Pierre Rignetti im Bernischen Historischen Museum 1, 60
Kănčev, Kănčo — Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Новокаменната епоха в България. С., Наука и изкуство, 1993. 288 с. 2, 41
Markov, Nikolaj — Christian Ewert. Forschungen zur almohadischen Moschee. Lieferung 4. Die kapitele der Kutubiya-Moschee in Marrakesch und der Moschee von Tinmal. Madrider Beiträge. Band 16. Mainz am Rhein. 1991, S. 1 — 406 mit 1—45 Abbildungen und 68 Tafeln. . . . 3, 48
Milčev, Atanas — П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993. 142 с. 2, 52
Mihailov, Stamen — De nouveau sur l'édifice cruciforme sous les fondations de la Grande basilique à Pliska 4, 47
Neševa, Violeta — Н. Овчаров, Д. Хаджиева. Средновековният манастир в гр. Кърджали — център на епископията Ахридос (XI—XIV в.) — В: Разкопки и проучвания, XXIV. С., 1992. 140 с., 107 обр., рез. на фр. ез. 3, 46
Nikolov, Vasil — Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Новокаменната епоха в България (краят на седмото — шестото хилядолетие преди новата ера). С., Наука и изкуство, 1993. 288 с. с 228 рис. в текста, 110 черно-бели снимки 2, 45
Ovcarov, Nicolay — Kl. Żurowska, T. Rodzińska-Chorąży, A. Biedroń, M. Łastowiecki, T. Weslawowicz, J.Wrzesiński. Ostrow Lednicki, I—II. Krakow, 1993, 307 с. 227 рис., 119 фиг. и 30 табл. 3, 45
Popkonstantinov, Kazimir — Николай Шиваров. Библейска археология. С., Синодално издателство. 1992. 632 с., 318 ил., карти и скици — Х. 4, 49
Slavova, Mirena — L. LOUKOUPOULOU. CONTRIBUTION A L'HISTOIRE DE LA THRACE PROPONTIQUE. Athènes, 1989. 440 p. 1, 60
Haralambieva, Anna — Magdalena Macynska. Die Völkerwanderung. Geschichte einer ruhelosen Epoche. Zürich, Artemis & Winkler Verlag, 1993. 258 S., Karten 1—2, Abbildungen. 2, 50

A PROPOS DU 125e ANNIVERSAIRE DE L'ACADEMIE BULGARE DES SCENCES

Božkova, Anelia —Dimităr P. Dimitrov et les recherches sur les cités thraces 1, 14
Božkova, Bistra — Célèbres savants bulgares numismates 1, 29
Dončeva-Petkova, Ljudmila — Les savants sur le Moyen Age bulgare 1, 22
Kănčev, Kănčo — Rafail Popov et la science préhistorique 1, 8

t. p.
Nikolov, Vassil — Ze prof. G. I. Georgiev — Réflexions sur lemaître 1, 12
Ovčarov, Dimitar — La science archéologique et l'Académie bulgare des sciences (A l'occasion de son 125ᵉ anniversaire) 1, 1
Prešlenov,Hristo — Chercheurs eminents de l'archéologie antique en Bulgarie: biographies de leurs activitésscientifiques 1, 16
Sirakova, Svoboda — Nikolaj Džambazov et les recherches paléolithiques en Bulgarie 1, 11

REVUE

Boteva, Diljana — Symposium international „Le limes romain le long du Moyen et du Bas-Danube“ . . . . t. p. 3, 49
Djambov, Ivan — XIIIᵉ Congrès international d'archéologie chrétienne 2, 54
Kitov, Georgi — Expédition de recherches sur les tumuli thraces (ERTT) en 1992—1994 . . . . 4, 54
Neševa, Violeta — Fêtes et jeux dans la tradition culturelle européenne du Moyen Age à la renaissance. Conférence scientifique Varna '95. . . . . 4, 62
Nikolov, Vasil — Congrès des archéologues japonais 3, 51
Haralambieva, Anna — XIIIᵉ Congrès international de la haute époque chrétienne (CIAC) Split—Porec (25.09.—02.10.1994) 1, 63

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ст. н. с. д-р ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. д-р ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. д-р ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, ст. н. с. I ст. д-р ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. д-р ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, София,
ул. Съборна № 2, Тел. 88-24-06

Адрес на администрацията
1113, ул. Акад. Г. Бончев, бл. 6
Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

Технически редактор *Донка Радоева* Коректор *Кирилка Тошкова*

Формат 60 × 84/8 Издателски индекс 225 Тираж 800
Печатни коли 8,50 Издателски коли 7,93 Поръчка № 47

Печатница на Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
W POZNANIU

III

431267

ISSN 0324-1203

20203